

ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՆԶԵԱՆՑ ^{*)}

Ը.

ՈՐՊԷՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱԹԻՆ ԵՒ ՄԱՐԴԿԱԹԻՆ ՍԻՐՈՎ ՎԱՌՈՒԱԾ
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ

Պ. Շանշեանց, ինչպէս որ մի գեղատիպար էր մարդկային ընկերականութեան, նոյնպէս մի հոգեշունչ ներկայացուցիչ քրիստոնէական բարեպաշտութեան: Արտաքին աստուածաշտուութիւնն, առանց ներքին հոգեկանին, փարիսականութիւն էր, յորմէ սոսկում էր: Նախ հոգեկանն, ապա արտաքինն իբրեւ ծնունդ: Նա շատ անգամ լեզլեղում էր Օգոստինոսի խօսքն. «մարդոյ սիրտն ստեղծուած է Աստուծոյ համար», և կը հանգըստանայ միայն Աստուծոյ մէջ կեանքի պատերազմէն զկնի, երբ պատերազմած է արդարութեան համար՝ անարդարութեան դէմ, սիրոյ համար՝ ատելութեան դէմ, ճշմարտութեան համար՝ ստուգութեան և մոլորութեան դէմ: Պատերազմով է, կրկնում էր նա, որ մարդ կը մեծանայ և կը 'գործակցի իւր Արարչին՝ իւր հոգւոյ նորոգութեամբ:

Ներսիսեան դպրանոցի սանուց յաճախած եկեղեցին Գամոյէնց կոչուած եկեղեցին էր, որ միայն մի քահանայ ունէր, որովհետեւ յատուկ ծովա կամ ժամուոր չունէր: Աշակերտաց յաճախելով բազմաթիւ ժողովուրդն: Աշակերտք մասնակից էին բովանդակ ժամերգութեան—իրենք էին դպրապետն ու դպիրն, իրենք

*) Տե՛ս „Լուսնայ“ 1897 Բ. չորրորդ.

էին սարկաւազն ու բուրվառակիրն, իրենք էին մինչև անգամ քահանայի գանձանակն շրջեցնողն: Կարգաւորութիւն ու պատկառանքն տիրում էր դասերուն մէջ, սեղանին վրայ, թափօրի ժամանակ: Շարական երգողներն սակաւութիւ էին, բայց ս. Պատարագի արարողութեան ժամանակ երգակցութիւնն ընդհանուր էր:

Ազնիւ Տեսչի ներկայութիւնն մի մեծ քաջակերութիւն էր աշակերտաց աղօթասիրութեան: Նա կանգնում էր ժողովրդեան մէջ, աչքերն յառած սեղանին: Ս. պատարագին յատուկ սովորականներէն զատ՝ չոքում էր նոյնպէս ամեն «սուրբ Աստուած» երգուած ժամանակ: Հարկ չկայ բացատրել թէ՛ Տեսչի քրիստոնէական օրինակելի կեանքն և աշակերտաց եկեղեցասէր ու բարեպաշտ կրթութիւնն խոր տպաւորութիւն ունեցան ժողովրդեան վրայ: Սկսան հետզհետէ հնչիլ ամեն բերանէ, հռչակուիլ ամեն գրչէ այս սուրբ բառերն—*Ազգեւ նկնդնցի*: Այսպէս, Ներսէս Հայրապետի հիմնած նիւթական Դպրանոցէն հիմնեցաւ այն բարոյական մեծ դպրանոցն, որ կարելի է անուանել քրիստոնէական հոգւոյ զարթուցման, ազգային հոգւոյ սթափութեան դըպրանոց և սորա հիմնադիրն եղաւ մի մեծախորհուրդ դաստիարակ, մի ամբիժ հայրենասէր, մի ճշմարիտ քրիստոնեայ՝ *խօսքով ու կնամքով*—Պետրոս Շանշեանց:

Այս ամեն կրթական բարիքներու հանդէպ չարութեան ոգին քնացած չէր, տակաւին Ս. Հայրապետի կենդանութեան ժամանակ սկսած էր որոմներ սերմանել իբր թէ՛ դպրանոցի մէջ ազատութեան երգեր են երգւում, իբր թէ՛ կառավարութեան հակառակ դասեր են աւանդւում և այլն և այլն. ¹⁾ Բայց վերագիտող սրա-

¹⁾ Մի գիշեր ուսումնարան գալով երեք հոգաբարձուներն և բարձրագոյն դասարանի սաներն 'ի խորհրդարան

տես Հայրապետն դիտում էր ամեն բան և իրմէն սարսափում էր չար ոգին: Միայն Ս. Հայրապետի մահն էր ուրեմն չար ոգւոյն փափաքն, որպէս զի ազատ գործէ: Եւ արդարեւ այսպէս իսկ եղաւ. Երանաշնորհի յանկարծական մահէն զկնի, չար ոգին կրօնասիրութեան կերպարան մտաւ, սկսաւ կասկած սփռել ուսումնարանի կրօնական դասուց նկատմամբ: Բայց ժողովուրդն ճանաչում էր իւր ուսումնարանն և բնաւ կասկած չ'ունէր:

Ս. Հիմնադրի մահէն զկնի՝ Զալալեանց Սարգիս Սրբեպիսկոպոսն, մի կողմէն փափաքում է 'ի սրտէ համակերպիլ Տեսչի հրաժարականին, միւս կողմէն երկնչում է ժողովրդէն: Հոգաբարձուաց և աւագ ուսուցչաց հետ խորհուրդ կազմելով մի զըսուոր յայտարարութիւն է դրկում պ. Շանշեանցին, ըստ այնմ շարունակել իւր պաշտօնն, յայտնելով թէ՝ Ս. Հայրապետի 'ի կենդանութեան ունեցած կամքն է, որ հաղորդում է: Պ. Շանշեանց նկատելով որ շատ հեռի է այդ յայտարարութիւնն Ս. կաթողիկոսի կամքէն՝ չէ ընդունում, մանաւանդ նշմարելով՝ որ մի անյայտ անձն պիտի ներկայ գտնուի ամեն դպրոցական խորհրդակցութեան և գիտութեանց դասախօսութիւններն, փոխանակ հայերէն լեզուաւ աւանդուելու, կիսով չափ պիտի աւանդուին ռուսերէն և ֆրանսերէն: Իսկոյն մի այլ յայտարարու-

կոչելով՝ սկսան հարցաքննել թէ՝ ի՞նչ երգեր են երգում: Երբ տեղեկացան ամեն բանի, ուրախութեամբ վերադարձան: Բետոյ իմացանք, որ գաղտնի ոստիկանութիւնն, մի չար ոգւոյ մատնութեան վրայ հիմնուելով՝ ազդարարութիւն արած է Հայրապետին և նա Տեսչի դիւրազգածութեանն չը դիպչելու համար՝ ուղղակի Հոգաբարձուաց հրամայած է քննել և տեղեկութիւն հաղորդել իրեն:

(Թիւն ¹⁾ է ղրկւում իրեն, իւր նկատած կէտերն փոխուած և ըստ այնմ շարունակում է իւր պաշտօնն մինչև նոյն տարուայ (1857) 7-ն դեկ.:

Սակայն Ս. Զալալեանց միշտ անհանգիստ է լինում և հնար է որոնում տեսուչն հեռացնելու: Մի օր խորհուրդ է կազմւում իւր մօտ, ուր հոգաբարձուներէն զատ գտնւում են Էջմիածնի պրոկուրօր Յովհաննէս Մերաքեանցն, ինքն տեսուչն, աւագ ուսուցիչներն Կարինեանց և Պատկանեանց, և յայտնում է, որ դպրոցի տնօրէնութիւնն իրեն է պատկանում իբրև Առաջնորդի և մտադիր է նոր կարգադրութիւններ մուծանել: Պ. Տեսուչն իսկոյն գլխարկն առնլով և հրաժեշտ տալով, իւր հրաժարագիրն ուղղակի ղրկում է յանուն Տեղապահին Ս. Էջմիածնի:

Շատ անցքեր են անցնում թէ՛ դպրանոցի և թէ՛ ժողովրդեան մէջ ընդ. ս. Արքեպիսկոպոսի: Պ. Շանշեանց արդէն Պետերբուրգ գնացած է: Աշակերտներն դիմում են ս. Առաջնորդին իւր կարգած Տեսուչն (Արդանօլ) փոխելու. յուսադրւում դպրանոցն են դառնում և սակայն գիշերուան ժամանակ ոստիկաններու միջոցաւ բանտն են տարւում: Առաւօտեան քաղաքն դղրդում է սոյն լրոյն վրայ, խռնւում են յԱռաջնորդարան և իսկոյն ազատել տալի բանտարկուածներն: Ժողովրդեան զժգոհութիւնն ու զայրոյթն հետզհետէ աւելանում է Զալալեանի դէմ. Տ. Մատթէոս ս. կաթողիկոսի ընտրութիւնն կատարւում է և հազարաւոր ստորագրութիւն կրող բողոքագրով Առաջնորդն հանւում է պաշտօնէ, այլևս պաշտպանութիւն չը գտնելով նաև կառա-

¹⁾ Երկու իրար հերքող Յայտարարութիւններն կըրում են միևնոյն թուական. 16 Յուն. 1856:

վարութեան կողմէն, որուն վրայ դրած էր իւր բոլոր յայն և այնպէս էր գործում:

Տ. Սարգիս Արքեպիսկոպոս մի գիր է գրում Վեհ. կաթողիկոսին, ջանալով արդարացնել իւր արարքն և իւր դէմ եղած ժողովրդային լուրումն վերագրել Պ. Շանշեանցին, որոյ ձեռքն է անցնում այդ գիրն և պարտաւորում է ուղղել ս. կաթողիկոսին իւր սքանչելի պատասխանն, որ արժան եմ համարում ամբողջովին յառաջ բերել այստեղ, իբրև մի պատմական ճշգրիտ և սրտաշարժ համառօտագրութիւն, որուն մէջ պատկերացած է թէ՛ դպրոցի նկարագիրն, և թէ՛ թշնամեաց սևաթուր խորհրդներն:

«Զերդ վեհափառութիւն.

Ես հաստատ հաւատում եմ, որ ճշմարտութիւնն աւելի զօրաւոր է քան ստութիւնն: Ահա երեք տարի է, որ հեռու հայրենիքից, հանգիստ մնում եմ խորին լուռութեան մէջ, թոյլ տալով, որ անցնին Հայոց ուսումնարանի վրայ բարձրացած կրքերի մրրիկներն: Եւ տո՛ւ ես չէի ընդհատիլ այս իմ լուռութիւնը, եթէ ձեռս չըհասնէր Սարգիս Արքեպիսկոպոսի նամակի պատճէնը, որ ուղարկած էր Զերդ Վեհափառութեան ի 4-ն յուլիսի 1861 ամի, ընդ համարաւ 133, որոյ մէջ նազարեանցի գրեանց արգելման պատճառն էջմիածնի Սինօգից, գրում է ս. եպիսկոպոսն այս հետեւեալ խօսքերով. «Շանշեանցի տեսչութեան ժամանակ, նա ինքը տեսուչը դաս էր տալի կրօնագիտութիւն և աստուածաբանութիւն: Ես հաւատալով, որ այս առարկայի դասատուութիւնը վնասակար է ձեռն Շանշեանցի, եւ աշակերտները մոլորվել են և մոլորվում են, իսկոյն շտապեցի դադարեցնել նորա դասատուութիւնները, որոց պատճառաւ առաջարկեցի նրան միայն տեսուչ լինել. իսկ այս առարկայի դասատուութիւնը ես ինձ վերայ առայ: Իմ այս-

պիսի բարենպատակ առաջարկութիւնը, համաձայն չը-
գտնելով իրան ցանկութեանը և նպատակին, չը կամե-
ցաւ տեսուչ մնալ և թողեց ուսումնարանը: Այն ժա-
մանակ սկսան յարձակիլ ինձ վերայ զանազան անստորա-
գիւր նամակներով նորա խորհրդակիցները զանազան տե-
ղերից, ինչպէս և Ձեզ վերայ, նեղացնելով Ձերդ վե-
հափառութիւնը: Սորանից դուք կարող էք եզրակացնել,
որ ես չը դադարեցայ հոգալուց և վերջացնելուց այս
օտար հոգւով վարդապետութիւնը, և որ ես հազիւ հազ
կարողացայ ցրել Շանշեանցի աշակերտացը, որոց նա
դաստիարակել էր մոլորութեան հոգւով: Սրանից ահա
ծագեցան այսչափ անհամաձայնութիւններ, ապա թէ
ո՞չ՝ ուրիշ պատճառ չկար բացի Շանշեանցից:»

Այս նամակի մէջ, բոլորովին առանց պատճառի,
ս. եպիսկոպոսը լիշոււմ է իմ անունը. անուանելով իմ
դասերը և կրօնագիտութիւնը հերետիկոսութիւն, և հա-
սարակութեան դատողութիւնն իրան դէմ՝ անուանում
է Շանշիական կուսակցութիւն, և այս բանս ամենի
վերջումը լաւեւացնելով՝ ուղիղ չէ պատմում իմ ուսում-
նարանը թողնելու պատճառը: Այս նամակը զրպար-
տում է իմ դուրս գալը ուսումնարանից, հասարակաց
կարծիքը, որ ծագել էր նորին սրբազնութեան դէմ,
Ներսիսի յանկարծական մահուանից յետոյ, և իմ կրօ-
նագիտութեան դասերը, ուստի ճշմարտութիւնը պարտք
է դնում ինձ վերայ և հրամայում ձայն բառնալ հա-
սարակաց դատաստանի առաջ, վասն զի այս նամակը
շատ սաստիկ է տարածուել Մոսկվայի մէջ, որից պէտք
է եզրակացնել, որ Տփլիսումը և ուրիշ կովկասեան Հա-
լերի մէջ վաղուց արդէն դարձել է մի հասարակաց
խօսք:

Ես չեմ կամենում խօսիլ, նորին բարձր սրբազնու-
թեան և իմ գործերի մասին Հայոց ուսումնարանի լու-

սաւորութեան համար. այս գործի դատաստանը ո՛չ ինձ է տուած և ո՛չ նրան, վասնզի 'մենք երկուսս ևս ենթարկուած ենք դատաստանի և ապա հասարակաց դատողութեանը: Ահա ես ճշմարիտ փաստերով կը պատմեմ իմ հրաժարման պատճառն ուսումնարանից, որ սրբազան Սարգիսն կամեցել է ազաւաղել:

Ինչպէս Սարգիս Արքեպիսկոպոսին, նոյնպէս և բոլոր ուսումնարանի հետ յարակցութիւն ունեցող անձանց յայտնի է, որ ես Ներսէս կաթողիկոսի մահից յետոյ, տեսնելով ուսումնարանի և եկեղեցւոյ դէմ վեր կացած մըրիկը, ուսումնարանը թողնելու ցանկութիւնս ցոյց տուի, վասնզի Ներսէս կաթողիկոսի մահուամբ, որոյ կամքով ես իրաւունք էի ստացած ուսումնարանական մասը կառավարել, վերջացաւ և իմ իրաւունքս: Երբ կամենում էի ես ուսումնարանից հեռանալ, հոգաբարձուքը ուղարկեցին ինձ մօտ. ըստ տնօրէնութեան ն. բարձր սրբազնութեան, պատուելի աւագ ուսուցիչ Կարինեանցի ձեռօք իրանց օրագրի պատճէնը ¹⁾: Երկու փաստ այս թղթի մէջ ինձ շատ զարմացրին, նախ, որ ուսումնարանի խորհրդի մէջ երեւեցաւ որ եւ է նոր եւ անծանօթ անձն խորհրդակցութեան համար: Երկրորդ, որ առարկայից դասատուութիւնը, որք միշտ եղել էին հայոց լեզուաւ, այժմ բաժանվեցան երկու մասըն, մէկ մասն այս առարկաների նշանակվեցաւ դաս տալ հայոց լեզուաւ, մէկ երկրորդ մասին երկու երրորդ մասն ռուսաց լեզուաւ, և մէկ երրորդ մասը դաղըիացւոց լեզուաւ, և այս բոլորը յանձնուեցաւ ինձ, ընդդէմ խղճմտանաց, որպէս թէ Ներսէս կաթողիկոսի

¹⁾ Հարկ չը տեսայ Հոգաբարձուաց երկու օրագրութեանց օրինակներն յառաջ բերել, վասն զի կարեւորն միայն դիտողութեան ենթարկուած կէան է:

հրամանն է, որոյ մշտական ցանկութիւնը, ինչպէս բուրեցողւոյն յայտնի է, եղել է այն, որ բոլոր առարկայից դաստոռութիւնը լինի հայոց լեզուաւ: Միւս օրը ես խնդրեցի պատուելի Կարինեանցից յետ տալ այն պատճէնը հոգաբարձուաց և ասել նրանց և ն. բարձր սրբազնութեանը, որ առաջին դաստոռութեան ձևափոխելը նախատինք է հանգուցեալ Ներսէս կաթողիկոսի լիշատակին: Երրորդ օրը պատուելի Կարինեանցը բերեց միւս պատճէն հոգաբարձուաց օրագրութեան, նման առաջնոյն, բայց սրանից հանած էին վերոյիշեալ երկու յօդուածը, այսինքն մի անյայտ անձին խորհրդի մէջ լինելն, և ոռուսաց լեզուաւ առարկայից դասատուութիւնը: Այս վերջին պատճէնի մէջ հոգաբարձութիւնը և նորին սրբազնութիւնը առաջարկել էին ինձ, որպէս վերջին կամք կաթողիկոսի, լինել Տեսուչ և ըստ առաջնոյն կառավարել ուսումնական մասը: Տեսնելով որ իմ մնալը, թէև ժամանակաւոր, բայց օգտակար կարող է լինել ուսումնարանին, ես խոնարհեցալ հոգաբարձութիւնից և ն. բարձր սրբազնութիւնից ինձ յանձնած Կաթողիկոսի վերջին կամքին, և սկսալ շարունակել ուսման ընթացքը 1857 ամի փետրվարից՝ մինչև 7 հոկտեմբեր նոյն տարուայ: Երբոր նորին բարձր սրբազնութիւնը թեմական առաջնորդութիւն ընդունեց, ես լսեցի, որ հարեանցի պատմում է, որ մտադրութիւն ունի ուսումնարանումը նոր կարգադրութիւն առնել: Բայց որովհետև ուսումնարանի առաջին կարգադրութիւնը այս բոլոր դէպքերումը մնացել էր անխախտ, վասնորոյ ես համաձայն իմ ուղղութեան, այս հարեանցի լուրերին չըտուեցի ոչինչ նշանակութիւն, վասն զի ուղղակի և անձամբ անձին նոր Առաջնորդն չ'էր հաղորդում ինձ. նորին բարձր սրբազնութիւնը, կարծես, տեսնելով, որ նշանակութիւն չ'եմ տալի նրա հա-

ըւանցի ասածներին ուսումնարանի փոփոխութեանց մասին, հոկտեմբեր 7-ին խորհրդակցութեան կոչեց իր մօտ յայտարարութեամբ Էջմիածնայ սինօդի պրօկուրօր պատուելի Միրաքեանցին, ինչ, հոգաբարձուաց և աւագ վարժապետաց։ Այս խորհրդի մէջ ուսումնարանի նախասահմանեալ կարգաց փոփոխութեանց համար, ես նրան յայտնեցի, որ իմ կարծիքով պէտք է հետեիլ ուսումնարանի մէջ եղած կանոններին, որ տուել էին ինչ հոգաբարձութեան օրագրութեան պատճէնով, որպէս վերջին կամք հանգուցեալ կաթողիկոսի՝ մինչև նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը։ Նա կարծես թէ, մոռացել էր, ինչ որ ասել էր ինչ այս բանի համար։ Ձէ, նորին բարձր սրբազնութիւնը չ'է կարող մոռանալ, ինչ որ ինչ պատասխանեց պրօկուրօրի, հոգաբարձուաց և աւագ վարժապետաց ներկայութեանը, այնպիսի խօսքերը չ'են մոռացուիլ, որպէս մէկ քար ընկած են նորա հոգւոյ վերայ։ Նա ինչ ասաց «այն կարգադրութիւնները, որ նա հոգաբարձուաց հետ, օրագրութեան պատճէնի մէջ տուել է ինչ, որպէս վերջին կամք հանգուցեալ կաթողիկոսի, ո՛չ թէ նրա կամքն է, այլ սուտ»։ Չըհաւատալով իմ ականջներիս՝ նրան հարցրի. Սարգիս եպիսկոպոս, միթէ այն թուղթը, որ տուիք ինչ հոգաբարձուաց հետ՝ որպէս վերջին կամք կաթողիկոսի, սո՛ւտ էր. Այո՛, պատասխանեց նա սաստիկ գունափոխուելով. «Այո՛. նա ո՛չ թէ կաթողիկոսի կամքն էր, այլ սուտ»։ Յետոյ նա յանդիմանութեամբ դարձաւ դէպի հոգաբարձուքը. «Ահա թէ կընշանակէ առանց հեռատեսութեան բան բռնել»։ Ի հարկէ, նա նրանցից պատասխան չըստացաւ, ինչպէս պատից։ Բայց թէ եպիսկոպոսի խօսքերը յանդիմանեցին արդեօք հոգաբարձուներին, թէ հոգաբարձուաց լռութիւնը եպիսկոպոսին. այս բանի քննութիւնը ինչ չէ վերաբերում։ Սրանից լետոյ առա-

ջարկեցի ես նորին բարձր սրբազնութեան՝ առնել ուսումնարանի մէջ, ինչ որ իրա կամքը կըտայ, ինչպիսի կարգադրութիւն էլ կամենայ թող մտցնէ, և մնաս բարի ասելով, դուրս եկայ նրա մօտիցը: Իմ դուրս գալուց յետոյ, միւս օրը, պրօկուրօրն ինձ ասաց, որ նորին բարձր սրբազնութեան սիրտը շատ նեղացաւ՝ ձեր դուրս գալուց յետոյ: Ի հարկէ պէտք է երկաթէ մարդ լինէր, որ չըկոտրուէր այս խօսքերը ասելուց յետոյ — հանգուցնալ կաթողիկոսի կամքը սուտ էր:

Այսպիսի ծանր խօսքերից յետոյ, ինձ համար մէկ միջոց էր մնում միայն, այսինքն թողնել ուսումնարանը, որտեղ իմ երկար մնալը ո՛չ թէ օգտակար կը լինէր, այլ վնասակար, վասն զի կը ծածկէր Սարգիս եպիսկոպոսի արած փոփոխութիւնները:

Միւս օրը պատուելի աւագ վարժապետ Պատկանեանցին լանձնեցի յայտնել նորին սրբազնութեանը, որ ես մեր երեկեան խորհրդի մէջ արած խօսակցութիւնից յետոյ, թողնում եմ ուսումնարանը: Մեր խօսակցութեան միւս օրը ես փոխուեցալ իմ վարձած տունը, և երեք ամսից յետոյ ցաւելով թողեցի իմ Հայրենիքը, որ աւելի արձակ իրաւունք տամ նորին բարձր սրբազնութեան գործ դնել իր նոր գաղափարները, Հայոց մանուկների լուսաւորութեան համար և հասարակութեանը կարողութիւն տալ, ճանաչել իր հոգևոր և բարոյական օգուտների բարեկամներին և թշնամիներին: Նախ քան իմ Թիֆլիսից դուրս գնալը ես գրեցի Էջմիածնայ Սինօդին այս հետեւեալ յայտարարութիւնը ¹⁾:

¹⁾ Է՛ի Սինօդն Հայոց Ս. Էջմիածնի
 Ի նախկին Տեսչէն Տփլիսայ Հայոց Հոգևոր ուսումնարանի.
 Յայտարարութիւն
 Տփլիսու Հայոց Հոգևոր ուսումնարանի Հոգաբար-

Նորին բարձր սրբազնութիւնն կարող էր տեսնել, որ ես չեմ լիջել այն խօսքերը, որ նա ինձ ասաց խորհրդի մէջ 7 Հոկտեմբերի։ Այժմ ես չէի գրելու, եթէ

ձուքն 1851-ին ինձ նամակով յայտնեցին, որ Նորին Վեհափառութիւն, Վաթողիկոսն ամենայն Հայոց Ներսէս, Հրամայել էր իրանց, Հրաւիրել ինձ Պետերբուրգից և յանձնել Ցեսչութիւնը, տալով ինձ լիովին իշխանութիւն ուսումնարանի ուսումնական մասին մէջ, և այս պատճառաւ իսկ Հրաւիրեցին ինձ գալ Տփլիս և կատարել Ցեսչի պաշտօն։ 1853 և 1854 թուի ուսումնական հարցաքննութեանց մէջ Ն. Վեհափառութիւնը ներկայ գտնուեցաւ և ցոյց տուաւ իր լիովին բաւականութիւնը։

Սրանից յետոյ Ն. Վեհափառութիւնը կամեցաւ աւելացնել դաս տալու առարկաները. բայց Նրա կամքը մնաց անկատար մինչև իրան մահը։ Նորին Վեհափառութեան մահուանից յետոյ, ես կամեցայ թողնել Ցեսչութեան պաշտօնը, բայց Հոգաբարձուքը ուղարկեցին ինձ իրանց օրադրութեան պատճէնը, փետրվար ամսին 1857 ամի, որոյ մէջ նշանակել էին դաս տալու առարկաները և Ցեսչի իրաւունքը, և յիշած էր, որ սորա մէջն էր կայանում կաթողիկոսի վերջին կամքը, որն որ Նորին Վեհափառութիւնը անձամբ յայտնեց ինձ 'ի ներկայութեան Ն. Բարձր Սրբազնութեան Սարգիս Արքեպիսկոպոսի։ Ցեսնելով որ այս վերջին կարգադրութիւնը համաձայն է վերոյիշեալ Հոգաբարձուաց ժամանակի հետ և օգտաւէտ ուսումնարանի համար, կրկին սկսեցի շարունակել իմ աշխատանքները և նոյն իսկ օրից կատարում էի Ցեսչի պաշտօն, մինչև Հոկտեմբեր 7-ն նոյն տարուայ։ Սարգիս եպիսկոպոսը կազմեց իր մօտ խորհուրդ, հրաւիրեց Հոգաբարձուաց, աւագ ուսուցչաց, Էջմիածնայ պրօկուրօր պատուելի Յովհաննէս Եսայեան Միւրաբեանցին, և ինձ, և յայտնեց, որ ներկայ ժամանակումս ուսումնարանի տէրն ինքն է, վասնորոյ ցանկանում է մշտնջենել Նրա մէջ նոր կարգ։ Ն. բարձր սրբազնութեան առաջարկութեանը ես պատասխանեցի ասելով, ինչ որ վերաբերւերում է ուսումնական մասին, դրա համար արդէն կանոն

որ նրա նամակը ուղիղ պատմել էր իմ հրաժարումն ուսումնարանից, և չստիպէր ինձ պատասխանել: Ահա այս է ճշմարիտ պատճառ իմ հրաժարման ուսումնարանից և ոչ թէ ս. Եպիսկոպոսի առաջարկութիւնը, որպէս թէ նու ինքն է կամեցել կրօնադիտութիւնն ուսուցանել, և ես այս բանին չը համաձայնելով, թողել եմ ուսումնարանը. նորին բարձր սրբադնութիւնը սխալվել է, կարելի է նա այս բանս ուրիշին է ասել, բայց ինձ բան չէ ասած: Ն. Բարձր Սրբադնութիւնը ձեռքը սրտին դրած՝ չէ կարող շանշիական կուսակցութիւն անուանել հասարակութեան ընդդիմութիւնն իր դէմ, որ բարձրացաւ Ներսէս կաթողիկոսի յանկարծաս մահուամբ: Իրաւունք չունի Ս. Եպիսկոպոսն հասարակութեան ընդդիմութիւնը և տրտունջը «այսպէս մեկնել, ասելով առերիշ պատճառ չը կար, բացի Շանշեանցից»:

կայ սահմանած, որն որ ինչպէս յայտնի է ն. բարձր սրբադնութեանը, նոյնպէս և Հոգաբարձուաց. բայց նա չը համաձայնեցաւ և սկսեց կարգաւ իրա գրած նոր կարգադրութիւնը: Որովհետեւ ինձ յայտնի էր հոգին և ուղղութիւնն նոր կարգադրութեան, ես այլ ևս օգտաւէտ չը համարելով իմ Տեսչութիւնն ուսումնարանին, միւս օրը աւագ ուսուցիչ Միքայէլ Պատկանեանցի միջնորդութեամբ յայտնեցի նրան, որ ես թողնում եմ ուսումնարանը:

Որովհետեւ վախճանած է կաթողիկոսն, որի հետ ես ունէի հաղորդակցութիւն ուսումնական մասին վերաբերուած գործերի համար, վասն որոյ պատիւ ունիմ այս ամենը ի գիտութիւն Սինօդի. հասուցանել և սրա հետ ուղարկելով մի պատճէն ¹⁾ որ տրուած է ինձ հոգաբարձութիւնից, խնդրում եմ ստանալուց յետոյ վերադարձնել ինձ ի Տփլիս իմ բնակած տեղը:

1857 ամի.

Պ. Շանշեանց

¹⁾. — Ակնարկութիւն է առաջին Հրաւիրագրին, որ արդէն զետեղուած է իւր պատշաճ տեղին:

Վերցնենք, օրինակի համար, նոյն իսկ նրա վարմունքը Թիֆլիզու հասարակութեան հետ, որն որ ներկայացաւ նրան ինչպէս մէկ թեմական վիճակաւորի, խնդրելով նրանից՝ հաշիւ պահանջել ուսումնարանի Հոգաբարձութենէն: Ի՞նչպէս վարուեցաւ նա այս գործի մէջ: Նա փոխանակ վարուելու ինչպէս Հովիւ բոլոր ժողովրդեան, ինչպէս մէկ ճշմարտասէր անձն, ըստ պահանջման հասարակութեան, սկսեց վարուիլ իբրեւ մի կուսակցութեան անդամ: Նա պէտք էր համաձայն օրինաց և կամաց հասարակութեան, պահանջէր, ժողովրդից ընտրած մարդկանց հետ, Հոգաբարձուներից կատարեալ հաշիւ նրանց կառավարութեան համեմատ, և ո՛չ թէ զանազան պատճառներով պաշտպանէր նրանց իշխանութիւնը, որն որ, բոլոր աշխարհքի օրէնքով պէտք էր վերջանար մահուամբ իրանց յանձնող Ներսէս Կաթողիկոսի, Հոգաբարձուները իրանց կողմից պարտական էին հաշիւ տալ նրան, և հասարակութիւնից ընտրեալ մարդկերանց, իրանց կառավարութեան համար, և ինչպէս պատուաւոր քաղաքացիք, վերցնել իրանցից այն կոչումը և յանձնել ժողովրդեան միւս անդամներին, և այս կերպով ազգային անվարձ ծառայութեան ծանրութիւնը չէր ընկնիլ միայն մի քանիսի վերայ, այլ բոլորեցունց: Եւ այսպէս իր Հոգաբարձուաց հետ ունեցած սաստիկ կողմնապահութեամբը, ո՛չ հասարակութեան ձայնին ուշ դարձրեց և ո՛չ օրինաց: Ն. սրբազնութիւնը ամենատեսակ խորամանկութեամբ աշխատեց յարատեւելու Հոգաբարձուաց իշխանութիւնը, ընդդէմ Ելմիածնայ Սինօդի շարունակ հրամաններին, որ պահանջում էր, առնել նրանից կատարեալ հաշիւ կառավարութեան և հրաժարեցնել Հոգաբարձութենէ: Ի՞նչպէս չը հասկցաւ, որ հասարակութիւնը չէր կարող չը նեղանալ նրա կողմնասէր վարմունքից և ցոյց տալ

իրան անբաւականութիւնը, որն որ իզուր անուանում է շանշիական կուսակցութիւն:

Քաւ լիցի մեկնել նրա այս արարմունքը շահասիրութեամբ. ո՛չ. այսպիսի միտքը շատ հեռի է թէ ինձանից, թէ նորանից. ո՛չ. ն. սրբազնութիւնը կարօտանում էր հասարակաց կարծիքին, որն որ, վեր կացաւ նրա դէմ Ներսիսի յոնկարծական մահուանից լետոյ զարհուրելի տեսեամբ: Նա կամենում էր Հոգաբարձուաց միջոցաւ գրաւել հասարակութեան սիրտը, բայց սաստիկ սխալվեցաւ. նորա կողմնասիրութիւնը առ Հոգաբարձուս, իրան առաւել ցածացրին հասարակաց կարծեաց մէջ: Շատ կարելի է, որ իմ ուսումնարանից դուրս գալս ևս ազդեցութիւն ունեցաւ հասարակաց կարծեաց վերայ, որ յարուցուած էր նրա դէմ. բայց միայն դրա մէջ չէր պատճառը, այդ պատճառը շատ հեռի տեղ պէտք է որոնած, խորը պէտք է թափանցած Ներսէս կաթողիկոսի կենաց վերջին օրերի փոփոխութեան մէջ առ Սարգիս եպիսկոպոսն:

Այժմ ներեցէք հարցնելու ն. բարձր սրբազնութեան, թէ այդ ո՛ւմ անունով է թեթեամաբար անուանում իմ կրօնագիտութեան դասերը հերետիկոսութիւն: Աւետարանի անուամբ արդեօք, նա չի կարող գտնել նրա մէջ և ո՛չ մի խօսք, որ չը քարոզէ մեր Փրկչին Աստուածային յաւիտենականութիւնը և սրբութիւնը: Հայոց եկեղեցւոյ անուամբ արդեօք, ինչո՞վ է կարծում ինքն իրան աւելի հարազատ քան ինձ և ուրիշներին: Ինչպէս հոգևոր անձն արդեօք, նա պէտք է լիջէ այն լատինացւոց իմաստալից առածը, թէ Վեդարը վարդապետ չէ շինում: Իմ դասախօսութիւններս յայտնի էին և բացարձակ, նրանց ունկնդիր էին ո՛չ թէ միայն աշակերտները, այլ և ուրիշ աշխարհական և հոգևորական այցելու անձինք, իմ դասախօսութիւններս

յալտնի էին և Ներսէս կաթողիկոսին, որ երկու անգամ ներկայ գտնուեցաւ հրապարակական հարցաքննութեանց և ճանօթացաւ նրանց բովանդակութեանցը։ Այս դասախօսութեանց հոգևով դաստիարակուած էին այն աշակերտները, որոնք իւրեանց քարոզներով ուրախացնում էին Ներսէս կաթողիկոսին և Ազգին։ Այս աշակերտաց կենաց և յառաջդիմութեան համար էր, որ Ներսէս կաթողիկոսը բարձրացրեց շամպանեայ գինւոյ լի բաժակը և օրհնեց նրանց ի ներկայութեան հոգաբարձուաց, աւագ ուսուցչաց և օտար անձանց ասելով. «Ազգի համար շատ մեծ մարդիկ կը լինին»։ Միւս անգամին երբ լսեց այս աշակերտաց քարոզները, ասաց Վեհապետեան Գէորգ եպիսկոպոսին. «Չուրը թափուէնք, Գէորգ եպիսկոպոս, ի՞նչ են ասում այս փոքրիկ տղերքը»։ «Ա՛խ, Պետրէ, ասաց նա նոյնպէս ինձ, աշակերտաց քարոզը վերջանալից լետոյ, եթէ երեսուն տարի առաջ սկսել էինք այս բանս, որչափ յառաջ գնացած պէտք է լինէր մեր Ազգը»։ Ահա այս աշակերտաց և սրանց նմանների համար է, որ Սարգիս Արքեպիսկոպոսը ասում է իր նամակի մէջ, «հազիւ հազ կարողացայ ցրել նրանց»։

Քրիստոնէական ճշմարտութիւնն էր միշտ հիմն այն դաստիարակութեան, որ ես մտցրի ուսումնարանի մէջ։ Դաստիարակութեան դրօշն է մարդոյն հասցնել իր կոչմանը և կատարելագործել նրա կեանքը։ Սրա համար էլ և իմ բոլոր ուշադրութիւնս դարձած էր դէպի աշակերտաց հոգևոր բարոյական կողմը, միտք բերելով այն ասածը, թէ «Առողջ դատողութիւնը՝ առողջ մարմնոյ մէջ»։ Այս բարձր նպատակին հասնելու համար ես ընտրեցի այն ճանապարհը, որն որ միայն տանում է դէպի մեր Փրկիչը։ Այս այն սիրոյ ճանապարհն էր, որ հաւաստրում էր ինձ նրանց հետ, և ես, որպէս ընկեր, որպէս նրանց մեծ եղբայր, գնում էի

նրանց հետ դէպի լոյսը, դէպի ճշմարտութիւնը և յաւիտենական կեանքը, ունելով միշտ իմ աչքիս առջև այն Խաչը, որոյ վերայ մեր Փրկիչը՝ մօտ 19 դար է, գերկը բացած, կանչում է աշխարհիս որդւոցը գրկելու, ինչպէս Աստուածային որդւոցը: Այս աշակերտաց համար է, որոնք կրթուած էին մեր Փրկչի ուսման հոգւոյ զօրութեամբ, որ Սարգիս եպիսկոպոսն ասում է, «մոլորեալ և խմորեալ են և որոնց հազիւ հազ կարողացայ ցրել»:

Հայոց եկեղեցին, որպէս Քրիստոսի եկեղեցի, ազատ է և սուրբ, ու պահւում է և պահպանւում այդ խղճի ազատութեամբ և իր որդւոց կենաց սրբութեամբ: Եթէ մէկը, որեւիցէ կողմից, կարողանայ սպառնալ մեր եկեղեցւոյն վտանգ, այս այն մարդկանց կողմից կարող է լինիլ, որոնք կամենում են նրան իրանց կարճատուութեանը մասնակից առնել: Եթէ կարողանայ սպառնալ մեր եկեղեցւոյն վտանգ, այս այն մարդկանց կողմիցն է, որոնք փառքերի պատճառաւ մոռանում են նրա ազատ հոգին, նրանք ո՛չ տեսնում են, ո՛չ լսում Պօղոս Առաքելոյ փրկարար խօսքերը. «Դիրն սպանանէ և հոգին կեցուցանէ»:

Իրաւ, որ մեր եկեցեցւոյն սպառնում է վտանգ այսպիսի մարդկանցից, որոնք լուսոյ, ճշմարտութեան և գիտութեան ամեն մէկ ճառագայթները թափանցելիս ժողովրդեան կեանքի մէջ, վեր են կենում նրա դէմ, և առանց խղճմտանաց, մեր եկեղեցւոյ անուամբ հաւածում են լոյսը, համարելով իրանց կարճատուութիւնը հաւասար յաւիտենական ճշմարտութեան, որ հաստատուած է Աստուածային յայտնութեան վերայ: Զէ, Հայոց եկեղեցին, այս մեր Ազգի հոգւոր Հայրենիքը, պահւել է և պահպանւել ազգովին, հոգևորականք և աշխարհականք կանգնել են մէկը մէկի մօտ, ուսուցել են

իրանց փոքրիկ եղբարցը, և մեռել են եկեղեցւոյ յաւի-
տենական ճշմարտութեան համար: Վարդանները և
Ղևոնդները մէկտեղ են մխիթարել և քաջալերել ժո-
ղովրդեան Աստուածային բանիւ և պատմել նրա յաւի-
տենական և սուրբ փառքը: Թողնենք անցեալները,
նայեցէք, լսեցէք, ինչ աղաղակ է վեր կացել ամենայն
կողմից: Եւրոպիոյ և Ասիոյ քաղաքներից, գիւղերից և
խրճիթներից: Տարածուեցաւ սարսափելի ձայն այս մօ-
տիկ ժամանակներս, որ մեր եկեղեցւոյ անկախութիւնը
վտանգի մէջ է: Այս աղաղակը ցոյց է տալիս, որ ժողո-
վրդեան մէջ կայ մի բարձր բան, փողոցի շահից թան-
կագին, նրա շահասէր նպատակիցը բարձր, նրա կեան-
քից վսեմ, այս նրա համոզմունքն է, նրա եկեղեցին:
Խնչպէս գեղեցիկ է ժողովրդեան այս արթննալը: Ինչ-
պէս մեծ է այս տեստրանը, որ բոլոր ժողովուրդը թըր-
թռում է մի պարզ կրօնական հարցման համար: Խնչ-
քան բաղաւոր է այն ժողովուրդը: որոյ համար այս-
քան թանկ է կրօնական համոզմունքը, որ ըստ բանի
Փրկչին, չէ ապրում միայն հացով: Ժողովրդեան այս
հսկողութիւնը ցոյց է տալի, որ Հայաստանումը ամե-
նայն փորձ, ամենայն ցոյց ի վնաս եկեղեցւոյն՝ սաստիկ
կրլանդիմանութի մեր բոլոր Ազգէն: Մինչդեռ օրագիր-
ները կանչում են զգուշացնելով, լսիր, վտանգ է գալի
եկեղեցւոյ անկախութեան համար, կարծես թէ մեր հո-
գևորականութիւնը ուխտ է դրել լուռ մնալու: սուս է
կենում: Իայց եթէ հաւատանք Փարիզի և Տաճկաստանի
լրագիրներին, մեր հոգևորականութիւնը, ո՛չ առանց
երևելի բացառութեան, օգնում է եկեղեցւոյ թշնա-
մեաց, այս կրօնական լեղափոփութեանց մէջ: Թող լռէ
ն. բարձր սրբազնութիւնը՝ այս սեպհական իրաւունքը,
այս արտօնութիւնը պաշտպանելու համար: Եկեղեցին
ժողովրդին է: Ազգն է պաշտպանել միշտ եկեղեցին,

7A-1160

Թէ՛ անցեալումը և Թէ՛ ներկայումս, և միշտ պատրաստ է նա պահպանել իր բանիւ և կեանքով նորա սրբութիւնը և ազատութիւնը: Եկեղեցւոյ պաշտպան կարծեցեալները լաւ կ'անէին, եթէ ընտելացնէին իրանց աչքերը լուսոյ հետ, և չըլինէին ամենայն ժամանակ արգելք մեր Ազգի լուսաւորութեանը՝ իրանց կարծեցեալ հարազատութեամբ: Թողնենք այս չնչին հարցմունքը, Թէ ո՞վ պէտք է պաշտպանէ եկեղեցին, ո՞վ պէտք է լուսաւորէ ժողովուրդը. այս իմ կարծիքով լոր հասարակութեան գործն է, և ո՛չ Թէ մէկ որեւիցէ հոգեւորական կամ աշխարհական դասի: Միայն գիտութեան և ճշմարտութեան լոյսը. գիտութիւն և ճշմարտութիւն տարածելու իրաւունք տուողը նրանք են, որոնք ունին այն լոյսը, որք միայն կանչուած են լուսաւորելու և իրանց չորս կողմը տարածելու ճշմարտութեան և գիտութեան բարութիւնը: Այս պատճառաւ էլ վէճերը, որ բացվել են մեր օրագիրներէ մէջ, Թէ ո՞ւմն է պատկանում ժողովուրդը լուսաւորելու իրաւունքը, հոգեւորականի՞ն, Թէ՛ աշխարհականի՞ն, այո՛. կարծեմ, օտար վէճ է, և ո՛չ հայկական: Այս վէճը մեր վէճ չէ, նա ծնած է Արեւմուտքումը պատմական անցքերի զօրութեամբ, որն օրջրաժանեց հոգեւորական օգուտը աշխարհական օգտից: Այսպիսի հոգեւորականաց և հասարակաց շահերի միմեանց հակառակութիւնը, ի պատիւ մեր Ազգի, երբէք չէ պատահած մեր պատմութեան մէջ:

Շատ գեղեցիկ կ'անէ Սարգիս Արքեպիսկոպոսը, եթէ Թողնի՛ այս անարժան ճանապարհը, բամբասանքը, անաթէման և անէծքը. այդ մեր եկեղեցւոյ հոգին չէ, հապա ուրիշ հեռու եկեղեցւոյ, որն որ բաժանեց իր շահը ազգի շահից և թշնամացաւ նորա հետ: Այս անաթէմաները և անէծքները մեր ժողովրդի ձայնի պատասխանը չեն, որ խնդրում է գիտութեան և ճշմար-

տուութեան լոյս, մեր Փրկչի ձայնի պատասխանը չեն, որ խնդրում է սիրել իւր թշնամեացը, օրհնել անիծողներին. բարի առնել ատելեաց, և աղօթք անել նեղացնողների և հալածողների համար. լինիլ կատարեալ որպէս կատարեալ է Հայրն մեր երկնաւոր: Հոգեւորականութիւնը պէտք է լցուի մեր Փրկչի հոգւով, ապրի նորա կեանքով, տարածէ նորա սիրոյ խօսքը: Ահա՛ ճշմարիտ ճանապարհը, որով գնացել է և պէտք է գնայ հոգեւորականութիւնը, որ կարողանալ հաստատել մեր Փրկչի հետ աշխարհումս Աստուածային թագաւորութիւնը:

Եւ այսպէս, կ'ասեմ իմ դատաւորիս, Պօղոս Առաքելոյ խօսքերը. «Այլ ինչ և այս անարգանք են, եթէ ի ձէնջ դատեցայց կամ բնաւ իսկ ի մարդկանէ, նաեւ զանձն իմ ո՛չ քննեմ: Զի ոչինչ գիտեմ անձին իմոյ, այլ ո՛չ եթէ այսու արդարանամ, զի որ քննէ զիս՝ Տէր է, որ լուսաւոր առնիցէ զգաղտնիս խաւարի, և յալտնիցէ զխորհուրդս սրտից, և ապա իւրաքանչիւրոյ գոհութիւն եղիցի յԱստուծոյ»:

Ձերում Վեհափառ Հայրութեան

խոնարհ որդի

Պետրոս Սամուէլեան Շանշեանց

21 հոկտ. 1861 ամի

Ս. Պետերբուրգ:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ա.

Պ. ՀԱՆՀԵԱՆՑ Դ ՂԱՐԱԲԱՂ. — ՄԱՐԻԱՄԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԲԱՑՈՒՄՆ. ՂԱՐԱԲԱՂՑԻՈՑ ՈԳԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ. — ԻՄ ՊԱՀՏՕՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆ Պ. ՀԱՆՀԵԱՆՑԻՆ. ԿՈՆԴԱԿ ԵՒ ՊԱՏԱՍԻԱՆ:

Պ. Շանշեանց, ինչպէս տեսնում ենք իւր գրութիւններէն առ ս. սինօգն և առ Վեհ. Կաթողիկոսն, արդէն հրաժարուած Տեսչութեան պաշտօնէն, հեռացած Թիֆլիսէն, բնակում էր 1861-ին ի ս. Պետերբուրգ:

Այս ժամանակն էր, որ Ղարաբաղի հայերն դիմում են Մատթէոս Կաթողիկոսին և Պ. Շանշեանցն իրենց Եղիշեան վարժարանի համար Տեսուչ են խընդրում: Ս. Կաթողիկոսն պատկում է նոցա փափաքն և Պ. Շանշեանց չհրաւիրում է ի պաշտօն տեսչութեան և հաստատում Կաթողիկոսական յատուկ կոնդակաւ, յորում, ի միջի ալլոց, կան սոյն խօսքերն. — Թէև ի լրոյ և եթ հաւաստի եղեալ էաք ազգասիրական և հոգեկան ազնուութեան Յարգելոյն Պետրոսի Շանշեանց, որ երբեմն բաւական չամօք, ի միջոցս կենդանութեան արժանալիշատակ Նախորդին մերոյ Տեառն Ներսիսի, ծառայեալ է ազգասիրական եռանդուն անձնանուիրութեամբ, որ յետ կենազրաւ լինելոյ հանգուցելոյն ի Տէր, ելեալ ի պաշտամանէն բնակէր ի Պետերբուրգ լի ազ-

գասիրութեան ոգւով, սոյն սիրելին մեր ի Տէր, արժանին գովութեան, ներկայացեալ առաջի մեր՝ Հասու աղնուութեան հոգւոյ նորա եղաք, և այլն: 19 սեպ. 1868. Թուահամար 452. ի ս. Էջմիածին:

Պ. Շանշեանց հպատակելով եղած հրաւերին, Պետերբուրգէն Թիֆլիս գալով և աստէն ուղևորելով ի ս. Էջմիածին և անտի լիշեալ հաստատութեան կոնդակալ ուղղակի գնում է ի Տուշի իւր պաշտօնն վարելու:

Պետերբուրգեան համալսարանի իրաւագէտ ուսանողն, Փարիզեան Սորբոնի աստուածաբանական և փիլիսոփայական մասնաճիւղի հետևողն, Հելլուտեան և Իտալեան կրթական բարձրագոյն հաստատութեանց ուսումնասիրողն և Ներսիսեան դպրանոցի մեծահամբաւ Տեսուչն այժմ գտնուում է Ղարաբաղի լեռանց վերայ: Ղարաբաղցիք մնացած են յափշտակուած, մնացած են զմալլած, տեսնելով ամեն շնորհքներով զարդարուած մի Հայ, որ եկած է իրենց վարժարանին Տեսուչ լինելու, իրենց զաւակներն դաստիարակելու: Իրենց դպրոցին, իրենց խօխքոնց (մանկանց) համար շատ բարձր էր երևում եկած Տեսուչն: Ի հարկէ նոքա չէին կարող ըմբռնել՝ թէ սէրն, մատաղ սերնդի կրթութեան սէրն, ի՞նչ հրաշքներ կարող է գործել, ի՞նչ բարձրութիւններ կարող է խոնարհեցնել, ի՞նչ գիտնականներ կարող է մօտեցնել մանուկներուն և հրապուրել դէպի անշուք վարժարաններն:

Ղարաբաղցիք վերջը տեսան (ինչպէս որ իւր տեղն պիտի պատմեմ) որ այդ Մեղիքներու երկրին մէջ, ո՛չ միայն ամենէն իմաստունն, այլ և ամենէն հեղն ու խոնարհն է իրենց Տեսուչն: Տեսան որ փափկակեաց չէ, անձնասէր չէ, իրենցմէն աւելի քաջասիրտ է, իրենցմէն աւելի վարժ է ոտքով քայլելու, ձի հեծնելու: Տեսան որ սիրում է իրենց մանուկներն, որոց շատերն երկրա-

գործներու և խաշնարածներու զաւակներ էին, հոտա-
ղութենէ, գառնարածութենէ ու հորդարածութենէ ե-
կած: Աստուած զրկած է, ասացին, այս մարդն մեր երկ-
րին համար և սկստն սիրով կատարել իւր բոլոր առա-
ջարկներն, գպրոցի հասոյթներն բազմապատկել իւր
խորհրդով, և ի տօնի Աւետման ս. Աստուածածնի,
աղջկանց վարժարան իսկ բանալ Մարիամեան անուամբ:

Սոյն վարժարանի բացման յաջողութեան մէջ յայտ-
նապէս բացաւ յայլում է այն հօր աղքեցութիւնն, որ
յատուկ է միայն Շանշեանցի պէս Աստուածսիրութեան
և ժողովրդասիրութեան բարձր հոգով զինուած գոր-
ծիչներուն: Իւր կինն տակաւին ծածկութի տակ պահ-
պանող Ղարաբաղցին, իւր աղջիկն իւր ընտանեկան սե-
մէն չըհեռացնող Ղարաբաղցին, ուսումն՝ կանանց սե-
ռին վնասակար համարող Ղարաբաղցին՝ հպատակում է
Շանշեանցի աւետարանահնչիւն ձայնին, կնոջ կոչումն
բացատրող ու բարձրացնող բարբառոյն:

Քառասուն ազնիւ տիկիներ մի մի աղջիկներ են
որդեգրում չքաւոր ընտանիքներէն, հագուստի և դա-
սական պիտոյից ամեն ծախքերն հոգալու խնամակա-
լութեամբ, ինչպէս որ երկու աղջիկ ևս որդեգրում է
նոյն ժամանակի Առաջնորդ Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս:
Պ. Համբ. Հախումեանց և իւր տիկին Մարիամ, դուս-
տրը Մելիք Շահնազարեանի, այս հայրենանուէր ա-
մուլքն, իրենց ընդարձակ տունն իբր վարժարան դնում
են Տեսչի և խնամակալութեան տրամադրութեան ներ-
քոյ: Ամեն ինչ կազմ և պատրաստ, ոգևորութիւնն ընդ-
հանուր և խանդավառ և ահա բացման հանգիսի նշա-
նաւոր օրն, առաջի բազմաթիւ հանգիսականաց, հնչում
է այն քաղցրալուր և աւետաւոր բարբառն, այն սքան-
չելի Ատենախօսութիւնն, որ ոչ միայն Ղարաբաղի,
այլ ամեն երկրի Հայոց աղջկանց համար կարող է լի-

նիլ յաւերժական հիմն և աստուածազդեցիկ ծրագիր կրթութեան ¹⁾։

Սի տարի էր որ Պ. Մանշեանց ի Մուշի էր և ես ի Թիֆլիս՝ Տեսչի պաշտօնակատար Ներսիսեան դպրանոցին։ Պ. Մանշեանց, Թիֆլիսէն անցնելու և ի Ղարաբաղ երթալու ժամանակ քանի մի ուսուցիչներ տարաւ իրեն հետ։ Նա չըկամեցաւ ինձ ևս առաջարկել իրեն հետ երթալու։ Վասնզի հոգաբարձութիւնն արդէն յայտնած էր իրեն թէ՛ Մուրատեանց կարևոր է դպրանոցին, ո՛չ միայն իբր Տեսչի պաշտօնակատար, այլև իբրև ուսուցիչ։

Սակայն, չընայելով իմ պաշտօնական և նիւթական նախանձելի կացութեանս, մեծ փափաքս էր Մանշեանցի մօտ լինիլ և սպասում էի պատեհ ժամուն։ 1864 թուականի արձակուրդին էր, որ կանխաւ լուր տալով Պ. Մանշեանցին, համոզելով նաև հոգաբարձուներն, որ մեծ մասամբ Մանշեանցի բարեկամներն էին, հրաժարեցայ պաշտօններէս և մեկնեցայ Թիֆլիսէն Մուշի երթալու համար։ Ուղևորութեանս երկրորդ օրն, դաշտային ճանապարհէն նշմարում էի իմ ծննդավայրի՝ Մամշադիին սքանչելի լեռներն, ուր ամառներն անցած էին մանկական օրերս անուշաբոյր ծաղիկներու և գեղուղէշ անտառներու մէջ, սառնորակ աղբիւրներու և կարկաչուն առուակներու ցողակէտ ափանց վրայ։ Սիրտս թրութուում էր ամեն նայելով, աչքերս տամկանում էին արտասուքով, բայց ժամանակ չըկար ճանա-

1) — Այս Ատենախօսութիւնն նոյն թուականին հրատարակուած է Մեղու Հայաստանի լրագրում և ապա՝ Երուսաղէմի Սիօն Ամսագրում (1871 ղեկ.) և այժմ վերջինէն առնելով պիտի արտատպեմ կենսագրականիս վերջն։ Այսպիսի կենսական գրուածներն պէտք է՛ որ մոռցուին, պէտք է միշտ ի յուշ ածել, միշտ կրկնել ժողովրդին։

պարհս փոխելու դէպի հայրենի գիւղս և գէթ քանի մի օր մնալու: Աճապարում էի օր առաջ Շուշի հասնել, որպէսզի յառաջ քան դպրանոցի վերաբացումն կատարուին ամեն նոր կարգադրութիւնք:

Հասալ պաշտօնատեղիս, ուրախութիւնս անպատում էր: Շանշեանցի հետ պիտի բնակէի. նորան օգնական պիտի լինէի. նորա հետ պաշտօն պիտի վարէի. նորա խորհրդէն պիտի օգտէի: Ամեն նոր կարգադրութիւնք շուտով և խնամով պատրաստուեցան. երջանկալիշատակ Բաղդասար մետրոպօլիտի կառուցած ընդարձակ և պարտիզաշատ Առաջնորդարանն՝ դպրանոցի վերածուեցաւ. իսկ Թոփխանէի իւր վարժարան վարձուած շէնքն՝ Առաջնորդարանի: Դասախօսութիւնք սկսան, աշակերտաց և աշակերտուհեաց թիւն բազմանում էր օր աւուր: Բովանդակ Ղարաբաղ ցնծում էր և իւր դպրոցաց համբաւն հռչակուում էր բոլոր Կովկասի մէջ, չասեմ հեռուոր տեղեր: Պ. Շանշեանց ո՛չ միայն ուսուցչական մարմնոյ հոգին էր, այլև Շուշեցւոց ամենէն սիրելի անձնաւորութիւնն՝ իւր պատկառանքով, իւր առաքինի կեանքով, իւր եկեղեցասիրութեամբ:

Երբ պ. Շանշեանց, ուսուցչական խմբով, հրաւիրուում էր հացկերութներու և հարսանեկան հանդէսներու, չէր մերժում և այս կերպիւ շատերն առիթ էին ունենում՝ իրեն հետ տեսնուելու, իրեն հետ խօսելու: Խոր տպաւորութեան տակ էին մնում ամեն տեսակցողներն և զարմանալով ասում էին իրարու—Այս մարդը միս ու ոսկր չունի. այս մարդը հոգի է ¹⁾:

Այս աղբեցութիւնն այնքան խօսքէն չէր, որքան

1) — Դպրանոցի հոգաբարձուներէն մին (Կեափի ապերն) մի օր սենեակս գալով ասաց, «Վարժապետ, Տեսուչն մի հոգեսէր մարդ է. ծեծն վերցրած է, Աստուած սիրէք, դուք այնպէս մի վարուիք, մեր Ղարաբաղի խօխէքն, առանց

իւր բարի կեանքէն, որով միշտ զարթուցանում էր իւր շրջապատողներուն մէջ Աստուծոյ ներկայութեան զգացումն: Դոգցեն բարձունքէն իջած մաքուր օդ էր սրփռում իւր շուրջ: Կոյր և ծեր նահապետն Իսահակ ճանաչում էր իւր Յսաւ որդին դաշտային հոտէն ¹⁾, որով թաթաւուած էր լինում նորա հագուստն: Ծանշեանց ևս հրաշապէս ազդուած ու թաթաւուած Աստուծոյ ներկայութեամբ, ազդում էր ամենուն վրայ, ինչպէս ազդում են առհասարակ յԱստուծոյ օծուած և առաջնորդուած քրիստոնեայք:

Կարճ ասեմ, Լարաբաղի Հայութիւնն ոգևորուած էր իւր ներկայի և ապագայի համար: Ամեն մարդ ջանադիր էր որ և իցէ կերպիւ աշակցիլ վարժարաններու յառաջադիմութեան, թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս: Համբաւաւոր նկարիչն պ. Ներսէս Ներսիսեանց, այն աղնիւ Հայն, Խանքէնտիէն, զ ժամ հեռաւորութենէ, առանց տաքի և ցրտի նայելու, ոտքով դալիս էր Եոլ-

ծեծելու, առանց թխելու (զարկելու) մարդ չեն դառնայ:

Պ. Ըանշեանց, առանց սակարկելու, մի դերձակի հագուստ ապսպրած էր: Երբ դերձակն պատրաստած հագուստըն բերաւ, ինչ որ պահանջեց, Ըանշեանց սուաւ հաճութեամբ: Դերձակն կանգ առաւ, վրան նայեցաւ և ասաց— վարժապետ, ներեցէք, շատ ուղեցի, այս մի քանի ուռլին աւելի է, յետ առէք: —Ո՛չ, ո՛չ պատասխանեց Ըանշեանց, այդ աւելին էլ թո՛ղ քեզ լինի՝ այժմ ճշմարիտ խօսելուդ համար: —Դէ՛, ի՛նչ ասեմ, Աստծու մարդ ես էլի, ամօթ մեզ, որ փչացած ենք. սուս խօսիլը փեշակ (արուեստ) է դառել մեզանում:

Այսպիսի դէպքեր խիստ շատ եմ յիշում Ըանշեանցի կենաց մէջ, բայց մի քանի հասն իսկ բաւ է խելամուռութեան համար:

¹⁾ Հոս որդւոյ իմոյ, իբրև զհոս անդոյ լիոյ, զոր օրհնեաց Ցէր: Ժննդոց Իէ. 28:

շի և ձրիաբար գծագրութիւն էր ուսուցանում աշակերտուհիներուն, և ծախք չը պատճառելու համար, ձեռագործութեան օրինակներն իսկ ինքն էր գծագրում իրենց երկրի բնական ծաղիկներէն, ծառերէն, տերևներէն և կամ գեղեցիկ տեսարաններէն:

Ո՛չ ազնիւ Տեսուչն և ո՛չ ես բնաւ տեղեկութիւն չունէինք թէ՛ չար ոգին ևս, ոսոխն ճշմարտութեան, խաւարի մէջ անքուն աշխատած է և պատրելով Ս. Կաթողիկոսն յաջողած է կոնդակ կորզել առ Հոգաբարձութիւն վարժարանաց՝ հեռացնել Տեսուչն իբրև վնասակար ազգային կրթութեան: Հոգաբարձուք պատկառելով յերևան հանել կոնդակն, պատասխանում են այնպիսի ընդարձակ և բացարձակ գրով, որ պատիւ է Ղարաբաղցոց, ինչպէս պիտի նշմարեն ընթերցողք մեր յառաջ բերած թնչ ինչ քաղուածներէն:

«Ո՛չ կարեմք թաքուցանել, աղաղակում են Հոգաբարձուք, ՚ի Զերդ Վեհափառութենէ թէ՛ լընթեռնուլ մեր զսուրբ կոնդակն զայն՝ սիրտք մեր վերաւորեցան ՚ի խոր խոցեալ և լցան լերաւի դժգոհութեամբ առ այն անձինս, որք ոտնակոխեալ զպատիւ ազգային և զխղճմտանս և մոռանալով իսպառ զՀայ անուն՝ համարձակեցան զրպարտել զանձն, որոյ նմանն, ՚ի դժբաղդութենէ մերմէ, կամ բոլորովին՝ չիք յազգի մերում, և կամ են, այլ յոյժ սակաւք, այն է զպարոն Շանշեանց և այս ո՛չ միայն ուղղակի ստգտանք առ այնպիսի անձն յանբարեմտութիւն, այլ և զմտաւ ածելն, կամ սակաւ իւրք երկմտելն վասն նորա է միանգամայն սրբապղծութիւն: Նոյնպէս և մեծ անիրաւութիւն առ մարդ, զարդարեալ ճշմարիտ քրիստոնէական բարոյականութեամբ և առաքինութեամբ, որպիսի է Շանշեանց, վասնորոյ մեք հարկադրեալ գտաք զայս թախծեալ անցս մեղադրանաց նորա պահել ՚ի խորին զանխլուծեան,

վասն զի յայտ ածումն այդպիսի զրպարտութեան (իբր բողոքականամիտ) կարէ բերել միայն ամօթ և անպատուութիւն բոլոր բարեմիտ Հայոց, նա մանաւանդ Ղարաբաղցւոց, ուսումնասէր Ղարաբաղցւոց:

«Մեք պարտ անձին համարիմք ներկայացուցանել առաջի Զերդ Վեհափառութեան թէ՛ բոլոր հաւատարիմ որդիք Զեր բաղդաւոր զինքեանս համարին և պարծին, զի ունին 'ի միջի իւրեանց զայնպիսի անձն, որպէս է Շանշեանց, որ է կատարեալ դիմառնութիւն (մարմնացումն) առաքինութեան, և բարձր զնա դասեն քան զսեպհական երջանկութիւն իւրեանց: Եթէ հարկ է դաստիարակել զմտերիմ որդիս եկեղեցւոյ և հայրենեաց, եթէ հարկ է տալ նոցա զհոգի գիտութեան և զիմաստութեան, եթէ հարկ է ճշգրիտ լուսաւորութիւն, միով բանիւ, եթէ հարկ է կրթել Հայ մարդիկ, պատրաստ յանձնազոհութիւն 'ի սէր Ազգի և Եկեղեցւոյ, վստահաբար կարեմք ասել՝ վասն այդր նպատակի չիք այլ ոք բաց ի Շանշեանցէ, գտանիլն որոյ աստ, որքան յայտ է մեզ, է անձնազոհութիւն 'ի կողմանէ նորա:

«Բայց եթէ հարկ է յանդունդս արկանել զթանկազինն Զերդ Վեհափառութեան և մեր սրտի զՊալոցն, ընդ նմին և զյոյս մեր, և արկանել զՂարաբաղցիս 'ի յաւիտենական խաւար և 'ի ստրկութիւն, իբրաւի պարտ է հեռացուցանել աստէն փութանակի զՇանշեանց, վասն զի գտանիլն նորա աստ, թէ և առանց պաշտօնի, է լոյս՝ 'ի վարատ տգիտութեան, կամ լաւ ևս ասել՝ մաքառումն լուսոյ ընդ խաւարի. Որպէս հաւատացեալք (ընտրեալք) 'ի Հասարակութենէ և գործակատարք նորա՝ մեք քննելով՝ զամենայն պարագայս և հայեցեալ շուրջանակի՝ պարտիմք ասել, թէ Շանշեանց և լուսաւորութիւն, կամ Շանշեանց և ու-

սուսման արան հասանունք, են և մին առանց միևսոյ ոչ կարէ կեալ, քանզի Մանշեանց է անփոխարինելի, ապա ուրեմն 'ի հեռանալն նորա՝ պարտիմք հեռանալ և մեք, զի յայնժամ ուսուսման արան փակեսցի և մեզ ոչինչ մնայ գործել և ոչ իմիք ծառայել. . . . զի Մանշեանց ունի զայնպիսի կարգ հեղինակական առաջի Հայագգի ուսուսմանականաց և բարեխոհ մարդկան և յայտ է առաքինի վարուք իւրովք, զի 'ի հեռանալն նորա աստէն մեք բոլորովին կորուսանեմք զհամարումն և իջհաւատ, և չիցէ մարթ մեզ գտանել զսակաւ ինչ արժանաւոր լիւրատեսուչ, որ յօժարեսցի գալ առ մեզ 'ի նոյն պէտսս¹⁾:

Հոգաբարձուք — Բալա թեգ Մնչիք Հարագեօզեան
Համարձեռն՝ թեգ Մարտիրոսեան
Մարգիս թեգ Վարդանիսեան
Գարթիկ Սիւսանեան
Համարձեռն՝ Խաչատրեան

10 Յունիսի 1864

Բ.

ՅՈՒՋՈՒԹՅՈՒ ՅՈՒՂՈՎՐԴԵԱՆ. — ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՓԱՆՈՒՍՏ ԱՌԱՋ-
ՆՈՐԴԻՆ. — ՊԵՏԳԱՄԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի Ս. ԷԶԵՐԱՅԻՆ:

Վեհափառ կաթողիկոսն, 'փոխանակ Հոգաբարձու-
թեան գրոյն պատասխանելու, (նոր կոնդակ է զրկւում
յանուհն Առաջնորդին, և սա փոխանակ Հոգաբարձու-
թեան յանձնելու՝ յայտնում է մի քանի ստահակներու,
որոնք հրապարակի վրայ ծեծում են երաժշտութեան
ուսուցիչն, գոչելով—կոնդակ է եկել, 'ինչո՞ւ չէք ճե-
ռանում՝ կորչում ուսումնարանէն. Սոյն դէպքին վրայ

1) ՏԻՍ եղծ բանբարդութեանց Համուրձեան Պատուե-
լոյն. Կ. Պոլիս. 1866. Յագագր. Արամեան:

քաղաքն վրդովում է, բազմաթիւ երևելի անձինք հաւաքւում են Առաջնորդի մօտ, պահանջում են յանցաւորն յատեան կոչել և պատժել. բայց սա, Գէորգ վ. Արամեան, ընդդիմանում է և իւր գլուխն ազատելու համար՝ հանում է կոնդակն և յանձնում Հոգաբարձութեան:

Ժողովականք, նշմարելով որ Առաջնորդն գործիք է դաւադրութեան և մատն ունի գործոյն մէջ, քանի մի հանրագրեր են պատրաստում յանուն ս. կաթողիկոսին՝ թէ Ժողովրդեան կողմէն, թէ Հոգաբարձութեան և թէ քաղաքական դէպուտատի (հասարակութեան գըլխոյ) կողմէն, մանրամասն նկարագրելով ամեն բան, մերկացնելով խռովալուզութեան գաղտնի շարժառիթներն, պահանջելով յետս կոչել Գէորգ վարդապետն և նոր Առաջնորդ ղրկել, լիշելով ի միջի այլոց՝ թէ երբ էջմիածնի միաբանից շրջաբերական բողոքի օրինակն Ծուշի հասաւ կաթողիկոսն գահընկէց անելու համար, Շանշեանցն էր, որ պաշտպանեց Հայրապետութիւնն իւր իմաստուն գրով, որ հրատարակուելով ունայնացոյց բողոքն ու գահընկեցութեան ծանր հետեւանքներն և Թիֆլիսէն պատգամաւորութիւն անգամ գնաց ի ս. էջմիածին ազգավնաս շարժման առաջն առնելոյ համար ¹⁾։

Հայ հասարակութիւնն պատգամաւորներ է ընտրում

1) Շատ ցաւում եմ, որ չունիմ Մեղու Հայապտանի լրագրի 1864 թուականի այն համարն, որոյ մէջ հրատարակուած է Շանշեանցի պաշտպանողականն, որ մի պերճախօս վկայութիւն է այն վեհանձն հայրենասիրութեան, որով Շանշեանց, կաթողիկոսէն հալածուած ժամանակն իսկ պաշտպանում է հալածչի պատիւն, որ Ազգէն շնորհուած է. . . . Ա՛հ, որչափ շուք պիտի ստանար անշուք կենսագրականս, եթէ նոյն նշանաւոր գիրն պարունակէր իւր մէջ:

մոյօր Նսայի ղէզ Դուլուխանեանց, Համբարձում՝ Հախումեանց ¹⁾, Համբ. Խաչատրեանց, Մեսրոպ Թառումեանց, Բաքաջան Աւան-Խլզաշեանց. յանձնում է սոցա իւր Հանրագրերն և պարտք է դնում նոյն իսկ պ. Շանշեանցի և իմ վրայ, առնուլ երեք աշակերտներ, առնուլ նաև կրօնագիտութեան դասատետրն և պատգամաւորաց ընկերանալով՝ երթալ ի ս. Էջմիածին:

Շուտով կատարւում են ուղևորութեան ամեն պատրաստութիւնք և նոյեմ. ամսոյն մէջ ճանապարհ ենք ընկնում, անցնելով է որ տղմուտներու մէջէն, է որ քարքեր Հոսանքներէն, է որ սառնապատներէն, շատ տեղ հետիոտս, զգուշանալով կառքերու խրուելէն կամ սահելէն ²⁾ և ինն օրէն զկնի հաղիւ հասնում Էջմիա-

¹⁾ — 2եմ մոռցած բնաւ և սուրբ պարտք եմ համարում նաև արձանագրել այստեղ պ. Հախումեանցի ազնիւ տիկնոջ՝ Մարիամի խօսքերն: Մենք կասկածում էինք՝ թէ՛ նա արգելք կըլլի ամուսնոյն ուղևորութեան, որովհետև հիւանդ պառկած էր: Սակայն ուսումնասէր և քաջասիրտ Հայուհին, երբ խնդիրն իրեն յայտնեցաւ, այսպէս պատասխանեց. — Եթէ պէտք կայ կին պատգամաւորի, ես ևս կ'ուղևորիմ, հիւանդութենէս և մեռնելէս վախ չունիմ, միայն թէ ուսումնարանի գործն յաջողուի:

²⁾ — Մի երեկոյ տակաւին կայարան չըհասած՝ մըթնացաւ: Զիւնով ծածկուած էր բոլոր ճանապարհն, մեր կառքն գլորեցաւ և միջնափայտն կոտրեցաւ: Շուտով հասան երկրորդ կառքով եկողներն, կառքն դարձուցին և մենք ելանք: Հարցուցինք իրարու թէ՛ վնասուող կայ, ամէն կողմէն ոչ պատասխանուեցաւ, ուստի և՛ կառքն թողլով մի ժամ ժանապարհ ոտքով քալեցինք մինչև կայարան: Պ. Ըանշեանց ասաց՝ ինձ՝ գնա խանութպանէն երկու հաւկիթ գնէ՛, բեր: Գնացի և շուտով բերի, չըհարցնելով թէ ինչո՞ւ համար է ուզում: Սպեղանի շինեց, ճակատն բացաւ, որուն վրայ ձիւն դնելով՝ թաշկինակով կապած էր: Կառքի գլորման ժամանակ՝ բեւեռն ճակատն մխուած էր, սակայն ինքն,

ծին, ուր արդէն երկու օր յառաջ հասած էր փախած Առաջնորդն: Ընդունուով ենք Ղազարապատի հիւրանոցում, ներկայանում ենք Վեհ. Կաթողիկոսին, յանձնում ենք հանրագրերն, յանձնում ենք կրօնագիտութեան դասատետրն, ներկայացնում ենք աշակերտներն և թախանձում ենք նշանաւոր միաբաններէն տեան կազմել, քննութեան ենթարկել թէ՛ դասատետրն և թէ՛ աշակերտներն, խոստովան է լինում, սպասում ենք քանի մի օր, դիմում ենք առաջաւոր եպիսկոպոսներուն խնդիրն փութացնելու, սակայն ամենայն ինչ մնում է անկատար: Մի անգամ ևս ներկայանում ենք ս. Կաթողիկոսին բոլոր պատգամաւորներով և Շանշեանցն սկսում է խօսիլ. «Վեհափառ Տէր, չը հաճեցաք քննել դասատետրս, քննել աշակերտներս, ահա՛ ես, ուրախ կըլինիմ և յաւիտեան շնորհապարտ կըմնամ Զեզ, եթէ ուղղէք իմ օրէիցէ սխալս, եթէ երբէք նշմարած էք, Աւետարանի դէմ, լուսաւորիչներու և Շնորհալիներու դէմ: Ես ուսանող եմ, Վեհ. Տէր, ով որ, Քրիստոնէական կրօնի նկատմամբ, ինձ մի անգիտացած ճշմարտութիւն ուսուցանէ, ես նորա ձեռքն կըհամբուրեմ, թէ՛ եկեղեցական լինի և թէ՛ աշխարհական»:—Պուք լեզուագէտ էք, պատասխանեց ս. Կաթողիկոսն, դուք գիտնական էք, ես կարող չեմ ձեզ հետ խօսիլ. ահա՛ կըտեսնէք որ հիւանդ եմ, բողոքականութեան հակառակ եմ, ևայլն ևայլն:—Հեղահամբոյր Շանշեանցն կարծես թէ՛ Սինեական լերան պատգամա-

առանց ձայն հանելու՝ ձիւնով կապած էր, որ արիւնն չը հոսի: Այս բացուածն բաւական ուշ փակուեցաւ, նոյն իսկ Էջմիածնէն Թիֆլիս վերադառնալէն զկնի: Շանշեանցի բանաւորական յատկանիշներէն մին էր՝ իւր ցաւով ուրիշն չը ցաւեցնել: Դառ պատահմունքներու մէջ տեսած ենք այս հաստատամտութեան օրինակներն, բայց մի առ մի յառաջ բերելու հարկ չըկայ:

բեր Մովսիսի զայրոյթն զգեցաւ, մօտեցաւ կաթողիկոսական գրասեղանին և կայծակի որոտմամբ ասաց. «Վեհափառ Տէր, Հայաստանեայց եկեղեցին՝ ո՛չ բողոքական է, ո՛չ լուսական, և ո՛չ հռոմէական: Հայաստանեայց եկեղեցին՝ քրիստոնէական նախնի և առաքելական եկեղեցի է, որ դժբաղդաբար դուք չէք ճանաչում և խառնում էք ուրիշներու հետ, որոնք իրենց յատուկ պատմութիւնն ունին: Թո՛ղ Աստուած ինքն պահպանէ Հայոց եկեղեցին, բնաւ Զեր գործն չէ նորա պաշտպանութիւնն»:

Ելանք Վեհարանէն, եկանք Ղազարապատ, ուր պ. Շանշեանց այս խօսքերն արտասանեց արտասուելով. «Ներսէս մեռաւ և կաթողիկոսութիւնն իւր հետ տարաւ. պատրաստուեցէք երթանք»:

Սոյն միջոցին ներկայացաւ փախած Առաջնորդն. պատգամաւորներն պատրաստուեցան ծանր խօսքեր ասել. պ. Շանշեանց արգելեց — «իւր խղճին պատիժն բաւական է իրեն, քնչ պէտք է ծանր խօսքեր»: Առանց նստելու և առանց խօսելու հեռացաւ Առաջնորդն ¹⁾:

1) — Մի քանի ամէն յետոյ Գէորգ վարդապետն վերադառնում է Ղարաբաղ և այստեղ իւր առաջնորդական վիճակէն գոհ չըլինելով՝ գնում է Ճալէթու վանքն, Ուտի գաւառին մէջ, Վարդաշէնի մօտ: Մի առաւօտ միաբաններն տեսնում են, որ ընկուզենիէն կախուած խեղդուած է: Արդեօք չէ՞ր մատնուած սա արդէն խղճահարութեան, երբ ի ս. Էջմիածին, վազում էր սենեկէ ի սենեակ, այլայլած, ապշած: Զը համարձակեցաւ երկու խօսք խօսիլ: Ղարաբաղի դէպքի ժամանակ պ. Շանշեանց յատկապէս իւր մօտ կոչելով շատ բան խօսած էր իրեն: «Զարմանալի է, ասած էր, որ կարծում ես թէ՝ աւելի հաւատարիմ ես Հայոց Եկեղեցւոյն քան Շանշեանցն: Դու մոլորուած ես, դու խաբուած ես, դու վարդապետի անուն ունիս, բայց բռնած ճանապարհդ Մեծ Վարդապետի ուսուցած ճանապարհն չէ:

Մանկութենէս ի վեր ճանաչում էի պ. Շանշեանցն և երբէք չէի տեսած այնքան տխուր, ինչպէս էր Էջմիածին գտնուած ժամանակ: Ինչն էր ճմլում արդեօք այդ ազնիւ Հայուն, այդ իմաստուն քրիստոնէին սիրտն. ո՞վ կարող էր լիովին իմանալ: Նա այսպէս տխուր չէր մինչև անգամ այն ժամուն, երբ Շուշիի հրապարակին վրայ ուսուցիչն ծեծուեցաւ և երբ ես, սաստիկ յուզուած այս անիրաւութեան դէմ, լաց էի լինում պատշգամի վրայ, մօտս եկաւ, լուսնիմանեց ասելով. «Առաջուց պէտք է իմանայիր, որ ճշմարտութիւնն միշտ թշնամիներ ունի և այսպիսի դէպքեր կարող են պատահիլ. Բնջ հարկ ուրեմն լալու, գնահ սենեակդ աշխատէ»:

Պատրաստուեցանք, լուսարարապետէն խնդրեցինք, Աւագ սեղանի վրայ եկեղեցւոյ քաջ Հովիւներու և Նահատակներու մասունքներն համբուրեցինք, աղօթեցինք և հրաժեշտ տալով մեկնեցանք Էջմիածնէն: Երբ հասանք Աղստեի կայարանն, պ. Շանշեանց և Հախումեանց բաժնուեցան դէպի Թիֆլիս, իսկ մենք միւս պատգամաւորներով և աշակերտներով ի Ղարաբաղ:

Աննկարագրելի կերպիւ սրտաշարժ էր մեր մուտն ի Շուշի: Կանխաւ լուր հասած էր քաղաքն. աշակերտք խումբ խումբ շարուած էին ճանապարհի երկու կողմն: Իրենց սուր սուր աչքերով Շանշեանց էին որոնում կառքերու վրայ: Հարցումներ էին անում և պատասխան էին ընդունում պատգամաւորներէն՝ թէ յետոյ պիտի գայ: Ես լուռ էի և հազիւ զսպում էի արտասուքներս:

Պատգամաւորներն և մեղ հետ գտնուած աշակերտներն գնացին իրենց տներն. իսկ ես գնացի ի վարժա-

Մտածէ՛, դու գիտես. . . : Նա զոհ էր Սարգիս եպիսկոպոս Զալալեանի, որ յաջողեցաւ այս միջոցաւ առաջնորդ լինիլ ի Ղարաբաղ:

րան, որ քաղաքի վերին ծայրն էր, Հաւաքեցի իմ և Տեսչի գրքերն ու գոյքերն, զրկեցի ի Թիֆլիս, ինչպէս որ ապստրուած էի և իւր տրամութեամբ համակուած անցած դարձածներու վրայ՝ քաջուեցայ ի Խանքենդի Ազնիւ Հախումեանցի տունն, ուր փոխադրուած էր իւր ընտանիքն օդոյն սակաւ ինչ մեղմութեան առթիւ։ Այստեղ մնացի մինչև 1865 թուականի մայիսն, երբ եկաւ Հախումեանց 1) և միասին դարձանք ի Թիֆլիս։

1) Հինգ ամսէն աւելի ձեացի 'ի տան ազնիւ Հախումեանցի, վստելելով նահապետական հիւրասիրութեան ամեն բարիքներն ու սփոփանքներն, սեղանակից ունենալով նաև հայրենասէր նկարիչ Ներսէս Ներսիսեանցն։ Այստեղան զօրանոցի լեհազգի բժշկապետ Ադամովիչն բերում էր ինձ զանազան գրքեր կարդալու համար։ Իբրև մտաւորական զբօսանք, ոչ միայն ուսումնասիրեցի նշանաւոր հեղինակաց գրքեր, այլ և թարգմանցի (ընդարձակ) Շիլլերի Վիլհելմ թատերական քերթուածը։ Այս միջոցին լսուեցաւ, որ մի եպիսկոպոս եկած է Էջմիածնէն, կոնդակ բերած է, դպրոցական և առաջնորդական խնդիրն կարգադրելու համար։ Մի կոնդակ ևս բերած է ինձ դէմ, որպէս թէ վարժարան բացած եմ ի Խանքենդի։ Ուր երկու հայ ընտանիք միայն կային և Հախումեանցն էր միայն, որ երկու զաւակ ունէր 4—5 տարեկան։ Ինչպէս վերջինս, նոյնպէս և առաջին կոնդակներն ստութեան խախուտ աւազոյն վրայ հիմնուած էին, և ժողովրդականք, Ծննդեան պահոց մէջ, զըզուանօք ունկնդրած էին կոնդակներու ընթերցման, ցաւելով որ պարունակուած ստութիւններն կաթողիկոսի ստորագրութիւն են կրում։ Վիլհելմ թարգմանութեան վրայ խօսելու առթիւ, զարթնեցաւ մի սուրբ յիշատակ։ Ուսման ընթացքս աւարտելէն զկնի բնակում էի Ներսիսեան վարժարանի հոգաբարձութեան կողմէն ինձ շնորհուած մի մասնաւոր սենեկի մէջ, ունկնդիր լինելով Հանշեանցի դասախօսութեանց և պարապելով ընթերցանութեամբ։ Մի օր Հանշեանց սենեակս մտաւ և տեսաւ գրասեղանիս վրայ ֆրանսերէն Գաղտնիք Փարիզին, որ աակաւին սկսած չէի կար-

Այսպիսի տխուր վախճան ունեցաւ Ղարաբաղի դպրոցական խնդիրն, որ շքեղ հանդէսներով և լուսավառութիւններով սկսուած և տօնուած էր: Ի դերև ելան ամեն ծրագիրներ, որոնք պատրաստուած էին, ոչ միայն Ղարաբաղի, այլև թեմական դպրոցաց համար: Ես արդէն սկսած էի քննութեան առնուլ Ղարաբաղի մասնաւոր վարժոցներն, որոնք գտնուում էին ոմանց քահանաներու, տիրացուներու կամ խալֆաներու խնամոց տակ և պատրաստուած էի երթալ նաև ի Նուխի և այլ թեմեր, քննութիւններ կատարելու և տեղեկագիր բերելու: Ամենայն ինչ ունայնացաւ լուսաւորութեան հակառակ խաւարասէրներէն: Թեմական դպրոցաց տեսչութեան ծրագիրն Շանշեանց լղացաւ և պատրաստեց. շատ ցաւում եմ, որ օրինակն չունիմ ի ձեռին՝ հրատարակելու համար:

Երբ վերադարձայ ի Թիֆլիս, տեսայ որ պ. Շանշեանցն ջերմօրէն թախանձում է քաղաքի ունեւոր դասէն մասնաւոր վարժարան բանալ իրենց զաւակաց կըրթութեան համար: Տեսայ որ կատարուում են հարցաքննութիւններն Ներսիսեան Դպրանոցի, որ գրեթէ հայրական տուն էր ինձ համար, ուր շուրջ 16 տարիներ բնակած էի, իբրև նախկին գիշերօթիկ սան, իբրև ուսուցիչ և աւագ վերակացու, իբրև պաշտօնակատար տեսչի, և ուր ծանօթ էին ինձ նոյն իսկ քննութեան ենթարկուած աշակերտներն, որոնք անպատմելի սիրով նայում էին ինձ վրայ, կարծելով թէ վերստին պիտի

դաւ, ինչպէս իրեն ևս յայտնեցի: Փարիզի յայտնին Բնչ է, որ զաղտնիքն ինչ լինի, ասաց, զրկէ՛ իւր տիրոջն, և ինքն իւր բնակարանն երթալով զրկեց ինձ Օգոստինոսի խոստովանութեան գիրքն, որ ոչ միայն կարգացի, այլև թարգմանեցի և ձեռագիրս անշուշտ գտնուում է մեր ընտանեկան գրադարանին մէջ ի Տաւուշ:

սկսիմ պաշտօններս: Սակայն ես այլ մտախոհութեան մէջ էի, ոչ մի բան չէր գրաւում սիրտս. ոչ պ. Շանշեանցի մտադրած վարժարանի և ոչ Ներսիսեան դպրանոցի վերստին պաշտօնավարութիւնն: Արձակուրդի օրեր էին արդէն, մի օր սիրտս բացի իմ սիրելի դաստիարակին և ասացի թէ՝ փափաք ունիմ վեց ամսուան համար ուսումնասիրական ճանապարհորդութիւն կատարել ի Թուրքիա և յայլ տեղիս: Զարմացալ, որ հաւանութիւն տուաւ մտադրութեանս և ասաց՝ աւելորդ ծախք մի աներ, առ կաշէ արկղս, չէրքեղի հագուստս ամեն պիտոյիւք: Հանեցի անցադիրս, առի կարևոր թղթերս և հրաժեշտ տալով եղբարցս, ընկերակիցներուս և բարեկամներուս՝ մեկնեցալ Թիֆլիսէն:

Դէպքերն (մանաւանդ 1865 թուականի սոսկալի խօլերան) այնպէս բերին, որ մնացի ի Թուրքիա 1865 — 1879.¹⁾ և սոյն թուականին էր, որ արժանացալ տեսնել սիրելի ուսուցիչս, թէ եպիսկոպոսական աստիճան ընդունելու առթիւ յեղմիածին երթալու և թէ վերադառնալու ժամանակ:

1) — Սոյն շրջանին մէջ շատ սակաւ ծանօթութիւն ունեցած եմ Շանշեանցի մասին: Այսչափ միայն գիտէի, որ մասնաւոր վարժարան բացած է իւր Ուսումն պարտուց նշանաւոր հեղինակութիւնն ղրկած է ինձ տպագրելու և այլն: Իսկ իմ ի Պօլիս մնալուս, յերուսաղէմ երթալուս, տեսչական պաշտօն վարելուս, վարդապետանալուս, հովուական պսցելութիւն կատարելուս, յառաջնորդութիւն կոչուելուս ի Զմիւռնիա, և այլ պոսպիսի իրողութեանց նկատմամբ, հարկ չեմ տեսնում խօսիլ, զի կապ չունին կենսագրականին հետ:

Գ.

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ Գ. ՇԱՆՇԵԱՆՅԻ ՀԵՏ Ի ԹԻՖԼԻՍ.—ԻՌ
ԴՈՐՀՈՒՐԴԻՆ ՍՍՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ.—ԻՄ
ՀՐԱԺԵՇՏԻ ՕՐՆ:

Երբ Թիֆլիս մտալ, երեկոյեան մուլթն արդէն կո-
խած էր, սակայն չըկարացի համբերել, հետս առի ազ-
նուասիրտ հիւրընկալս պ. Յով. Շահինեանց և անմո-
ռանալի ընկերս՝ Գրիգոր Տ. Յարութիւնեանց, գնացի
այցելութեան պ. Շանշեանցին, որ բնակում էր քաղա-
քի մի ծայրն՝ առանձնացած: Կանխաւ իմանալով, որ
այն երեկոյին քաղաք պիտի մտնեմ, քնացած չէր, ըս-
պասում էր այցելութեանս: Իրարու փաթթուեցանք,
իրար համբուրեցինք, ես միտքս դրած էի ձեռքն համ-
բուրել, չըթողաւ: Անպատմելի էր սիրոյ այս վայրկեանն,
մեզ մօտ գտնուողներն անգամ զգածուեցան և արտա-
սուեցին: Նստանք, ինքն թէյ պատրաստած էր, իւր
ձեռքովն թէյ տուաւ ինձ անըղձալան դաստիարակաւ:
Ես կարօտ էի իւր խորհրդներուն, նա կարօտ էր իմ
պատմութիւններուն: Խօսեցանք անցելոյն վրայ, խօսե-
ցանք ներկային և ապագային վրայ և արդէն կէս գի-
շերն անցած էր, երբ իրարմէ բաժնուեցանք: Յաջորդ-
օրն կանուխ ինքն եկաւ և վերստին տեսակցեցանք,
եկան հետզհետէ նաև բազմաթիւ այցելուք—դասըն-
կերք, աշակերտք, պաշտօնակիցք, բարեկամք և այլն:

Սոյն տեսակցական խանդավառ տպաւորութեան
ներքոյ քանի մի օր մնալէն զկնի՝ շարունակեցի իմ
ուղևորութիւնն ի ս. Եջմիածին, խոստանալով ի վերա-
դարձին գէթ մի շաբաթ մնալ ի Թիֆլիս:

Եպիսկոպոսական ձեռնադրութենէ զկնի, պարտա-
ւորեցայ, ս. կաթողիկոսի պատուէրին համեմատ, վերա-

դարձս յետաձգել և ճեմարանի հարցաքննութեանց ներկայ լինել, որ արդէն սկսուած էր: Ս. Էջմիածնէն մեկնելէն զկնի, սրտատրոփ բաղձանքներէս մին էր նաև իմ հայրենի գիւղն՝ Տաւուշն տեսնել, որ շատ հեռի չէր Աղստևի կայարանէն, և պանդխտութեանս կարօտն առնուլ, գգուելով արեանակիցներս, օրհնելով ծնողացս գերեզմաններն և մխիթարելով գիւղացիներն:

Կենսագրութեանս ձեռնարկէն շատ հեռի կը լինի նկարագրել գիւղական այցելութեանս տպաւորութիւնն, զի Շանշեանցի կեանքն է որ պիտի պատկերացնեմ և ոչ իմս: Ուստի զսպելով սիրտս ու գրիչս, այսքան միայն յայտնում եմ, թէ երբ ծննդավայրէս բաժնուելով հասայ ի Թիֆլիս, իմացայ որ պ. Շանշեանց քաջուած է ի Վէձիս գիւղն: Գալստեանս լուրն առնելով իջաւ քաղաք այն օրն, երբ ես հրաւէր ստացած էի վիճակաւոր Առաջնորդ, Ալվազեան Գեր. Տ. Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսէն և մայր եկեղեցւոյ երեսփոխան Յարութիւն Շահազիզեանցէն պատարագ մատուցանել ի մխիթարութիւն Ժողովրդեան: Պ. Շանշեանց ուրախացաւ ս. պատարագ մատուցանելու հրաւէրին համար, բայց խորհուրդ տուաւ քարոզ չըխօսիլ, թերևս գգուշանալով քաղաքական մեկնութիւններէ: Սիրտս լցուած էր քարոզելու եռանդով, եկեղեցին լցուած էր խուռն բազմութեամբ՝ քարոզ լսելու փափաքով, բայց ես հետևեցայ տրուած խորհրդին. զի հաւատացած էի թէ՛ պ. Շանշեանց աւելի լաւ կարող է խորհիլ քան թէ ես, որ արդէն յափշտակուած էի զանազան մտածումներով և գոհցէ թէ մոռնալի թէ ո՛ր եմ և թնջ կըխօսիմ: Խանդավառ էր Ժողովուրդն, որուն վաղուց ծանօթ էի ես, բայց շատացաւ միայն պատարագս տեսնելով, պատարագ, որ մատուցի արտասուօք այն սեղանին վրայ, որոյ բարձրութենէն, աշակերտութեանս Ժամանակ քարոզ խօսած էի, քաջալե-

ըուելով Ներսէս Երաշնորհ Հայրապետէն, որ հայրական
գորովանօք ունկնդրում էր մեր թոթովանքներուն:

Պ. Շանշեանց ապսպրած էր իմ մի սիրելի ընկերիս
և ժամագիր եղած տեսակցիլ, քաղաքէն բաւական հե-
ռի, Աւագ-խանի այգւոյն մէջ: Նշանակած ժամին նըս-
տած էինք ծառերու տակ և կարծելով թէ իսպառ ա-
ռանձնացած ենք, և սակայն տեսանք որ ոստիկանու-
թեան մի հայ պաշտօնեայ հեռուէն դիտելով անցաւ:
Զը վրդովեցանք բնաւ: Մեր տեսակցութեան նիւթն էր
Սսոյ կաթողիկոսութիւնն, որուն համար պ. Շանշեանց
կարևոր դատած էր համառօտիւ աւանդել ինձ իւր հա-
մոգումն և պարտաւորել, որ աշխատիմ այդ մասին:

Սուրբ պարտք եմ համարում նոյնութեամբ ար-
ձանագրել այստեղ իւր աւանդածն, որ է միանգամայն
նաև իմ համոգումս, ինչպէս որ շատ տարիներ առաջ
յայտնած եմ եկեղեցական պատմութեանս մէջ:

Ահա պ. Շանշեանցի աւանդն. —

«Հայոց եկեղեցին գլխից մինչև ոտք ժողովրդական
եկեղեցի է: Նա իւր շահն չէ բաժնած երբէք ժողովրդ-
դեան շահէն: Նորա յատկանիշն է՝ լալ ընդ լացողս և
խնդալ՝ ընդ խնդացողս: Նորա վիճակն կապուած է Ազգի
պատմական վիճակի հետ: Բաժանուեցաւ Հայոց տէրու-
թիւնն, բաժանուեցաւ և Հայոց կաթողիկոսական իշ-
խանութիւնն: Մարմնաւոր իշխանութեան անկեդրոնու-
թիւնն ծնաւ անկեդրոնութիւն: Հոգևոր իշխանութեան:
Այս տեղէն ծագեցան զանազան կաթողիկոսութիւններ՝
Սսոյ, Աղթամարայ ևայլն: Սսոյ կաթողիկոսին անկա-
խութիւնն անցեալումն վնասակար չէր հայոց եկեղե-
ցւոյն, իսկ նորա անկախութիւնն ներկայումս ամենա-
կարևոր է Ազգի արդեան վիճակի վերանորոգութեան
ժամանակ: Անկախութիւնն այն ժամանակ միայն վնա-
սակար է որեւիցէ Աթոռոյ, երբ կաթողիկոսական իշխա-

նուութիւնն գործ է դնուամ մասնաւոր նպատակաւ և ոչ քրիստոնէական սիրոյ տարածման համար: Հայոց աթոռների կաթողիկոսներն միշտ յարաբերութիւն ունեցած են իրար հետ, իբրեւ եղբայր՝ եղբօր հետ և ոչ իբրեւ հրամայողներ ստորադասելոց հետ: Հոգեւոր իշխանութեան կեդրոնացումն միշտ յառաջ եկած է բարեպաշտութեան նուազութենէն և լոկ արտաքին անուանական քրիստոնէութեան մուտ գտնելէն: Այս ժամանակումն է, որ միշտ միակերպութիւնն շփոթում են միութեան հետ: Այլ է ներքին միութիւնն, ալլ է արտաքին միակերպութիւնն, որուն զոհում են առաջինն:

Ամեն կաթողիկոս հայրական և եղբայրական սիրոյ միջնորդ է միայն և ոչ երբէք իշխան որեւիցէ փոփոխութեան եկեղեցւոյ մէջ, զի ամենայն փոփոխութիւն կորստական հետեանք ունի և տանում է Ազգն դէպ ի կործանումն: Վասն զի ամենէն աննշան փոփոխութիւնն իսկ դառնում է ծանրակշիռ իւր հետեանքներով, ինչպէս է Գէորգ կաթողիկոսի փոփոխութիւն մուծանելն եպիսկոպոսական երգման մէջ ¹⁾: Հայոց կաթողիկոսն ընտրւում է Ազգէն, միմիայն պահելու և պաշտպանելու ամեն ծէս և արարողութիւն և ոչ երբէք փոփոխութիւն մուծանելու առանց զիտութեան համօրէն Ազգին: Եպիսկոպոսի երգման փոփոխութիւնն կարող է առաջնորդել՝ քահանայի երգման փոփոխմանն և ուր կը հասնի վերջն: Ամեն կաթողիկոսի պէտք է որ յայտնի լինին այն դարաններն, որ թշնամիներն լարած են և լարում են Հայոց եկեղեցւոյ կործանման համար: Զարմանում ենք

¹⁾ — Անարկութիւն է. այն նորահնար եպիսկոպոսական երգման, որուն մէջ Սոյ Աթոռն նկատուած էր հնդկ տեալ եւ հերձեալ. և բարեբաղդաբար մահացաւ ս. կաթողիկոսի մահուան հետ: Ճեմարանն բաւական է իւր յիշատակի անմահութեան համար:

Գէորգ կաթողիկոսի և իւր հետևողաց վրայ, որ աշխատում են Սոյ կաթողիկոսութիւնն ոչնչացնել:

Անհասկանալի է նոյնպէս Պօլսոյ Ազգային ժողովոյ անտարբերութիւնն և անմեկնելի իւր բռնած ճանապարհն այս մասին: Այս խնդրոյն համար եղած անտարբերութիւնն սպառնում է բոլոր ազգային շահերուն և ազգայնութիւնն ջնջելու: Եթէ չունենայինք Սոյ կաթողիկոսական Աթոռ, ներկայումս պարագաներն կը պահանջէին ստեղծել այդպիսի Աթոռ, որ ներկայ բերեփոխութեան ժամանակ անկախ լինէր գործելու մեր բարոյական վերակենդանութեան համար:

Վէճիս ¹⁾ գիւղի մենաւորութեան մէջ սոյն բարձր

¹⁾ — Քանիցս յիշուած է սոյն գիւղն կենսագրականիս մէջ, ուստի հարկ եմ տեսնում մի քանի խօսք ասել իւր մասին: Այս գիւղն Վրաստանի աղնուական Շանշեանցի հօր կալուածն էր և բնակիչներն ճորտ էին, սարուկ և Հետևապէս հօր մահէն զինի Պ. Շանշեանցի ժառանգութիւնն էր, որովհետև իւր եղբարքն ուրիշ բաժիններ ունէին իրենց համար: Թիֆլիսէն 15 վերստ հեռիէ այս գիւղն: Պ. Շանշեանց, երբ առաջին անգամ այցելում է այդ գիւղն, Պետերբուրգէն եկած ժամանակ, բնակիչներն շատ ուրախանում և պատում են: Մի ՍՕՂԱ, (բանդի բնակչաց մէջ մահմետականներ ևս կան) դիմում է Պ. Շանշեանցին և հրաման է խնդրում մի ամուսնութեան (նիքեահի) համար. վասնզի այս իրաւունքն ընդհանուր էր ամեն ճորտատէրներու համար: Մօլլան բերած է լինում նաև նիքեահի տուրքն: Պ. Շանշեանց, ո՛չ միայն տուրքն չէ ընդունում, այլ յայտնում է թէ՛ արդարև ամենքս Աստուծոյ որդի ենք, բայց ես աշխարհական եմ, ձեր հոգևորականն միայն իրաւունք ունի այդ բանին մէջ: Այս դէպքէն զինի ազատագրում է նա իւր ճորտերն, կալուածական իրաւունքն միայն իրեն վերապահելով: Այս է որ գովում են ամեն կենսագրիչներն, վասնզի ռուսական պետութեան Ազատարար կոչուած Աղէքսանդր կայսեր հրամանաւ կատարուած ճորտերու ազատագրութիւնն

խնդիրներով զբաղուած էր Պ. Շանշեանցն. իսկ թէ Բնչ արին և Բնչ են անում ցա՛րդ մեր պատրիարքներն ու վարչութիւններն Սոյ կարևոր Աթոռոյն նկատմամբ՝ սարսուռ է զգում մարդ խօսիլ այն ազգասպան կործմութեան վրայ, որով զինուած ուխտեալներ կան պարզ վանահայրութեան վերածել Սոյ կաթողիկոսութիւնն, այսինքն իսպառ կործանել:

Պ. Շանշեանց, իբրեւ Քրիստոնէական եկեղեցւոյ պատմութեան քաջահմուտ գիտնական և հայոց եկեղեցւոյ սիրով վառուած ընտիր զաւակ, իւր դաստիարակութեան պաշտօնէն զատ, յատկապէս իւր մտախոհութեան առարկայ արած էր մայրենի եկեղեցւոյ կրօնական ազատութիւնն և Հայրապետութեան անկախութիւնն: Այս նպատակաւ գործակցած է նա այն կանոնագրութեան խմբագրութեանն, որ Մատթէոս ս. կաթողիկոսն առաջարկած է կառավարութեան ի հաստատութիւն, ինչպէս լիշում է նաև Իգմիրեանց իւր խօսած դամբանականին մէջ: Այս նպատակաւ ռուսերէն

շատ տարիներ յետոյ է Շանշեանցի շնորհած ազատագրութենէն: Այս գիւղականաց նկատմամբ այսպէս է գրում պ. Եւանգուլեանց: «Պ. Շանշեանց, վերջին տարիներս առանձնացած, ապրում էր սոյն գիւղին չափաւոր եկամուտովն, որոյ մի մասն ևս բաշխում էր տեղւոյն կարօտելոց: Աէ՛ձիսի շրջականներէն. շատ հեռի ևս հնչում էր Շանշեանցի անուէն և ամէն օր անպակաս էին նորա բնակարանէն մօտաւոր և հեռաւոր գիւղացիներն, որոնք դիմում էին բժըշկական օգնութիւն խնդրելու, որոց օգնում էր Շանշեանց իւր օմէօպատեան դեղարանով և ձրի դեղերուն հետ առողջապահական անգին խրատներ ևս տալով վերադարձնում էր: Նա գիւղացւոց բարեբարն, բժիշկն, խորհրդատուն և դատաւորն էր: Սիրում և յարգում էին. պատկառում էին նորա առաջ և ամէնքն նորա դատաստանին դիմելով, անպայման կերպիւ ընդունում էին նորա վճիռն»:

Թարգմանած է Նղիշէի պատմութիւնն ¹⁾ յաղագս նահատակութեան Վարդանանց: Այս ժողովրդասիրական ոգւով պաշտպանած է նա համարուեստաւորաց նահապետական իրաւունքներն իւր ռուսերէն Համքեար ²⁾ անուն հրատարակութեամբ: Սոյն նպատակին նուիրուած են իւր ընտիր հեղինակութիւններն — Բրիստոնէական ուսումն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, ուսումն պարտուց: Թողունք իւր ինչ ինչ հրատարակութիւններն հալ և ռուս պարբերականաց մէջ:

Ակներև է ահա, որ Պ. Շանշեանց քրիստոնէական ճշմարիտ դարգացման և մայրենի եկեղեցւոյ կրօնական ազատութեան և անկախութեան մէջ էր տեսնում ամեն տարերք ազգային ինքնուրոյն գոյութեան և յառադիմութեան: Նորա համար ինչ որ կարևոր էր եկեղեցւոյ՝ կարևոր էր Ազգի: Նորա միտքն համակուած էր ազգային վիճակի մտածութեամբ: Ինչ որ չէին տեսնում հալ պաշտօնական մարմիններն՝ նա տեսնում էր, և տեսնում էր շատ հեռուէն: Ինչ որ չէին խորհում Աթոռներու վրայ նստողներն, նա խորհում էր իւր գիւղական մենաւորութեան մէջ: Նա շատ բան աւանդած էր յաշակերտութեանս, շատ բան աւանդեց նաև եպիսկոպոսութեանս ժամանակ, որոց կարգէն է Սոյո կաթողիկոսականն: Թիֆլիսէն մեկնելու օրս կայարան եկած էր, եկած էին և շատերն, բայց նորա գալն ուրիշ տրպաւորութիւն ունէր ինձ վրայ. ինչպէս եղաւ և բաժանումն ջերմ գգուանքով և հոգեշունչ խօսքերով:

¹⁾ — Նղիշէի Թարգմանութեան ընդարձակ յառաջաբանն մի սքանչելի նկարագիր է նոյն դարու քրիստոնէութեան վիճակի, թէ՛ ընդհանրապէս և թէ՛ մասնաւորապէս հայոց նկատմամբ: Աւելի կարող էի խօսիլ այս մասին, եթէ ռուսերէն Թարգմանութիւնն մօտս ունենայի:

²⁾ — Պ. Պռօշեանցի հայերէն Թարգմանութեամբ ևս հրատարակուած է:

Դ.

Պ. ՇԱՆՇԵԱՆՑ ՎԷՉԻՍ ԳԻՒՂՈՒՄ. — ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆ. — ՄԱՀՆ ԵՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ. — ԻՄ ՎՇՏԱԿՑԱԿԱՆՆ. ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՄԱՀԱՐՉԱՆ ԿԱՆԳՆԵԼՈՒ ԵՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼՈՒ. — ԻՄ ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍՔՆ. — ԻՐ ԱՑԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆ 'Ի ՂԱՐԱՐԱՂ

Սոյն բաժանումէն ղկնի անցան տարիներ, անցան շատ անցքեր, կատարուեցան կաթողիկոսական ընտրութիւններ, վերջին Ազգային ընտրութիւնն մեր վրայ մնաց, ըբայց յետոյ Տ. Մակար Սրբազանն կոչեցաւ ի կաթողիկոսութիւն: Թէ քնչ էր խորհում Շանշեանց այս անցքերու նկատմամբ, որոշակի տեղեկութիւն չունէի, վասն զի ինքն սովորութիւն չունէր գրելու, իսկ թղթակիցներս շատ սակաւ բան էին գրում իւր մասին: Միայն հաղորդում էին թէ՛ բոլորովին առանձնական կեանք է վարում Վէձիս գիւղում, փոխած է իւր սնունդառութեան եղանակն. կաթն ու մածոռնն, իւղն ու պանիրն, սիսեռն ու լուբիան ընտրած է իրեն համար կերակուր: Փայտ շատ ունի ձմրան համար, բայց վառում չէ, զի աւելի ախորժում է ցրտէն: Գրում էին թէ՛ մի օր գողերն իւր տան վրայ, փոքրիկ գնդակներով լցուած ատրճանակ են պարպում, բայց նա անվրձ գով խօսում է իրենց թէ՛ քնչ պէտք է այդպիսի վարամունք. անշուշտ ձեր ուղածն փող է (գրամ). ահա ձեզ փող ասելով տալիս է իւր մօտ գտնուած թղթադրամներն: Աւազակներն անգամ շուարած՝ իրարու հարցնում են՝ քնչ տեսակ մարդ է այս մարդն: Այս դէպքն է, որ հարեանցի յիշում է պ. Իզմիրեանց դամբանականին մէջ. ընա մինչև անգամ քաղցրութեամբ հանդիպում էր իւր տուն մտած գողերին, ներողամիտ լինելով նրանց պակասութեան:

Այսպիսի մենաւորական կենաց մէջ հիւանդանում է նա, գիւղէն բերւում է Թիֆլիս ի տուն Սահակեանց Տ. Սահակի, որ ի Գերմանիա մանկավարժութիւն ուսած էր, բայց սիրում էր ուսանիլ նաև Շանշեանցէն, որ շատ անգամ այցելում էր այս քահանայի տունն, ինչպէս մեր Երկնաւոր Վարդապետն այցելում էր Ղաղարոսի ընտանեաց: Տ. Սահակի տան մէջ սփոփանք է գտնում Շանշեանց իւր կենաց վերջին օրերում. դարմանւում Մայսուրեանց բժշկապետէն, որ իւր աշակերտն էր, հոգացւում է իւր միւս երախտագէտ աշակերտէն և իմ ընկերակցէս՝ Գրիգոր Տ. Յարութիւնեանցէն:

Տ. Սահակի յարկին տակ կնքում է Շանշեանց իւր երկրաւոր կեանքն, խաղաղ հոգւով, գոգցես քնացած (ինչպէս գրում էր ինձ քահանայն), երեկոյեան ժամն 2-ին, մարտի 9-ին 1889 և նոյն ամսոյ 12-ին, կիւրակի օրն, զկնի ս. պատարագին թաղւում է Վանքի Մայր եկեղեցւոյ գաւթում:

Յուզուած բազմութիւնն ունկնդրում է ս. առաջնորդի, Գ. Իզմիրեանցի դամբանականներուն և նոյն իսկ օրն բարեմիտ անձինք խորհուրդ են յղանում հանգանակութեան դիմել, աւճան կանգնել և նորա կենսագրութիւնն հրատարակել՝ ներկայ և ապագայ սերնդի սրտումն նորա լիշատակն յաւերժացնել, որոյ նոյն իսկ դադաղն սոյն խօսքերով է կնքւում.— Առաքինութեան միակ աստղն մեր փճացած ժամանակում,—բարի, հաւատարիմ, որոշ համոզմունքի տէր, վերին աստիճանի բարոյական մարդ,—յարգում ենք տաղանդն, վիպասանն, սիրում ենք բանաստեղծութիւնն, լայց խոնարհում ենք մեր գլուխն մարդու առաջ, ծշմարիտ, անկեղծ, համոզմունքի տէր եւ բարի մարդու առաջ.—նրա հոգին ներշնչուած էր մի առանձին աս-

առաւծային շնորհքով.— առանց սովորական պսակներու, նա ինքն ըստ ինքեան պսակ էր մեզ համար եւ անթառամ պսակ էլ մնալու է մեր սերնդների համար.— իբրեւ քարի, առաքինի հայ քրիստոնեայ ապրեց եւ զործեց պ. Շանշեանց, միշտ եւ հանապազ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դրօշակն քարծր պահելով, նոյն հաւատովն, նոյն համոզմունքներին հաւատարիմ հոգւով կնքեց նա իւր երկրաւորն։

Պ. Շանշեանցի մահուան լուրն և յուզարկաւորութեան ու թաղման նկարագիրներն հասան ինձ այն ժամուն, երբ լուսամտի առջև նստած նայում էի ձիւնով ծածկուած ծառերին։ Կարգացի ու լացի. շատ լացի և ապա հետեւեալն գրեցի պ. Իգմերեանցին.—

«Սիրոս վշտահար, աչքս յարտասուս, գրիչ կառնում ձեռքս շնորհակալութիւն մատուցանել Զեղ թէ Զեր խօսած դամբանականին համար և թէ այն վսեմախոհ արթնութեան, որով հոգացած էք մեր անմահ և ամենասիրելի Պետրոսի Շանշեանց երկրաւոր մնացորդն ամփոփել Վանքի Մայր եկեղեցւոյ գաւթում։

Ապրին ամեն հեղինակներն և մասնակիցներն այդ արժանավայել տնօրէնութեան։

Գիտէք արդէն, սիրելի, որ պ. Շանշեանց իւր հոգւոյն մէջ կը կրէր Հայոց բազմադարեան և բազմաչարչար եկեղեցին. այդ եկեղեցւոյ սիրովն կը վառէր, այդ եկեղեցւոյ շրնչովն կը շնչէր։ Նա մի կենդանի զոհ, մի կենդանի նահատակ էր այդ եկեղեցւոյն և ի հարկէ՝ ինչպէս որ մահն ոչինչ էր նորա համար, նոյնպէս և ուր մեռնիլն կամ ուր թաղուիլն. սակայն անհրաժեշտ պէտք էր մի այդպիսի ժողովրդային գնահատութիւն, որ իւր մեծ կարևորութիւնն ունի։

Աստուածասէրն և մարգասէրն Շանշեանց արդարեւ երկար ժամանակէն ի վեր մեկուսացած էր, բայց նոյն իսկ այդ մենաւորութեան մէջ նորա քրիստոնէա-

կան խաղաղ հոգին, նորա անաշխարհասէր բարձրախոհ կեանքն, մի երկնատիպ օրինակ էր իւր բոլոր բարեկամներուն համար, նա մանաւանդ աշակերտներուն, որոնք կը տեսնէին և կը զգային թէ՛ իրենց դաստիարակն մի հասարակ մահկանացու չէ, այլ «Այր մի, առաքեալ յԱստուծոյ», որ կոչուած է արծարծել Հայ պատանեկութեան սրտին մէջ այն սիրոյ հուրն, որով վառուած էին երկնաւոր Վարդապետի աշակերտներն, վառուած էին Ղևոնդներն ու Վարդաններն:

Մենք կը հաւատանք անշուշտ, որ դարուց ի դարս անջինջ պիտի մնան ազնիւ Շանշեանցի անունն ու յիշատակն Հայոց տարեգրութեան մէջ, ինչպէս որ ամամահ են այն Փրկչի դպրութեան մէջ, որոյ ճշմարիտ խաչակիրներէն մին էր ինքն հեզն, խոնարհն և մաքրակենցաղն Շանշեանց: Գիտենք որ ներկայ և ապագայ սերունդն միշտ պիտի լայ, միշտ պիտի մորմոքի, երբ լիջէ թէ՛ Բնչ էր Պ. Շանշեանցն իւր ժամանակի հայութեան համար և Բնչ կարող էր լինիլ, եթէ չըստիպուէր իւր կենաց մի մեծ մասն առանձնութեան մէջ անցնել, ուր սահեցան, սրացան իւր տարիներն ի յաւիտենականութիւն՝ նման այն մենաւոր և ականակիտ վտակին, որոյ խոխոջանաց մրմունջն միայն կը բարձրանայ երկինք, որոյ զուարթարար ջուրն կը հոսի ի ծով և հազիւ ուրեմն անցորդներ պատահամբ կը զովացնեն իրենց պասուքն:

Ո՛հ, այսպէս սահեցաւ անցաւ այն լուսասփիւռ կեանքն, այն լուսատու ճրագն, զոր Նախախնամութեան ձեռքն դրած էր հայոց կրթական աշտանակներու կամ ամբիոններու վրայ, բայց հիւանդոտ աչքով խաւարասէրներն չը կարացին տանիլ և անմեղ սերունդն լուսէ զրկեցին:

Դարերն պիտի ծնին արգեօք հայ պատանեկութեան ու հասարակութեան համար նոյնպիսի իմաստուն

և առաքինի դաստիարակներ ու առաջնորդներ։— Աղօթեմք, որ գլխաւ Աստուած Հայ ազգին։ Արտասուած թոր աշօք. Մ. Յ. Մ.։ (Նոր-դար 1889 ապրիլ 26.)։

Սոյն վշտակցականն զրկելէն զկնի՝ գիր առի Թիֆլիսէն թէ՛ Պ. Շանշեանցի յարգողներն՝ նորա լիշատակն յաւերժացնելու համար, իբրև տիպար ճշմարիտ քրիստոնէի և հասարակութեան ազնիւ և ընտիր գործիչի, ընտրած են մի մասնաժողով, որ պիտի հոգայ հանգուցելոյն շիրմին վրայ մի շքեղ և վայելուչ մահարձան կանգնեցնել և կենսագրութիւնն հրատարակել։

Այս առթիւ մասնաժողովի ազնիւ նախագահն՝ պ. Մարկոս Եսայեան Դուռնաբանաց, մեր Ղարաբաղցի անմոռանալի բարեկամն՝ յատկապէս գրած էր ինչ թէ՛ կարևոր գտնուած է, որ կենսագրութիւնն ես պատրաստեմ։ Շատ ցաւում եմ, որ թերի գտնուեցայ՝ ինչ բաժին ընկած սուրբ պարտքն ժամանակին կատարելու։ Մինչդեռ բարեխորհուրդ մասնաժողովն վաղուց կանգնած է մահարձանն, ¹⁾ ես տակաւին նոր պատրաստեցի կենսագրութիւնն։ Ինչ արձանագրուած է արդեօք լիշատակարանին վրայ. չըգիտեմ, որ այստեղ օրինակեմ։ Սակայն անսպառ երախտագիտութեանս զգացումն բըռնադատում է, չըշատանալ միայն կենսագրականան,

¹⁾ — Արձանի բացման օրն պատարագում է սիրելի աշակերտս Տ. Սահակ եպիս. Խապայեցի, լուսարարապետ Առաքելական Աթոռոյ ս. Երուսաղէմի և խօսում է մի սրտաշարժ արձանական, շեշտելով իմ բացակայութիւնն և իւր անակնկալ ներկայութիւնն, Էջմիածնէն վերադարձին։

Ցաւում եմ, որ թշուառիքներս միայն յիշած էին և ոչ հաղորդած արձանականին գէթ համառօտագրութիւնն, որ շատ պատշաճ կըլինէր այժմ կենսագրականին մէջ ամփոփել։

այլ սրտիս խորքէն քանի մի խօսք ուղղել սիրելի դաստիարակիս, որ ինձ համար միշտ կենդանի է, ոչ միայն հոգւով, այլև իւր բարեհամբոյր պատկերով, որ միշտ տեսած եմ ընդ լուսով արեգական և ոչ ի ծածկիւն ընդ հողով:

Մարդասէր դաստիարակ. սիրեցիր աշակերտներդ Յիսուսի նման, ինչ որ խօսքով ուսուցիր, կեանքովդ հաստատեցիր: Սիրեցիր եկեղեցիդ Մեսրոպի և Սահակի նման՝ Աստուածաշունչ Գրոց անմահ հոգւոյն մէջ հռչակելով եկեղեցւոյ կենդանութիւնն ու անմահութիւնն: Սիրեցիր ազգդ՝ Վարդաններու նման՝ խոստովանելով ճշմարտութեան յաղթանակն՝ Աստուածային օրինաց համար նահատակութեան մէջ, իսկ ազգաց ազատութիւնն՝ ճշմարտութեան սիրոյն մէջ:

Աստուածասէր դաստիարակ. շարունակ կրկնեցիր թէ՛ մարդոյ երջանկութիւնն Աստուծոյ մէջ է. աշխարհըս պատերազմն և առաքինի մարդն՝ միշտ պատերազմի մէջ, ծանր զոհողութեամբ է ձեռք բերուած թանկագին յաղթանակն: Այո՛, դու զոհուեցար այս պատերազմին մէջ, բայց միշտ յաղթական մնացիր:

Հեղահամբոյր դաստիարակ, միշտ քարոզեցիր թէ՛ երբ մարդ կատարելութեան է դիմում, չէ նախանձում բնաւ այլոց բաղդաւորութեան, մեծութեան և արտօնաւորութեան, այլ ճշմարիտ հաւաստրութիւնն տեսնում է միայն առաքինութեան մէջ: Այո՛, կեանքովդ վկայեցիր, որ բուն փառասիրութեան միակ նպատակն է՝ բարձրանալ բարոյականութեամբ, զօրաւոր լինիլ ճշմարտութեամբ, սրտի բարութեամբ, հաւատով, սրբութեամբ և առաքինութեամբ:

Իմաստասէր դաստիարակ, երբէք չըլափշտակուեցար մարդկային ձեռակերտներէն, չքեղապանծ ապարանքներէն, բարձրաբերձ բուրգերէն, և մի օր չեմ մոռցած

ասացիր նոյն իսկ եղբօրդ, երբ քանի մի յարկով տուն էր շինում, «Ջաքարիւն, քո շինածէդ աւելի շատ ու շատ բարձր լեռներ կան, քնչ է այդքան ունայնասէր մտասանջութիւնդ»:

Բարոյախօս դաստիարակ, բացարձակ հռչակեցիր թէ՛ ճշմարիտ մարդոյ որոնած և փափաքած իշխանութիւնն է՝ իշխանութիւն բարոյական օրինաց, իշխանութիւն իւր անձին և կրից վրայ: Այո՛. իրօք հաստատեցիր, թէ՛ անհնարին է քեզ՝ սոյն բարոյական իշխանութիւնն փոխել աշխարհիս բոլոր իշխանութեանց հետ:

Լուսասէր դաստիարակ. ուրախութեամբ նուիրեցիր անձնդ ժողովրդի լուսաւորութեան, ջանացիր տարածել ճշմարիտ լուսաւորութիւն, հաստատել սրտերու մէջ՝ առաքինութեան կանոններ և բարոյական օրէնքներ: Այո՛, դու պատրաստ գտնուեցար մինչև անգամ կեանքդ զոհելու և այս ամենամեծ օրէնքն թաղաւորեցնելու համար, այն է ՍԷՐ ԱՌԱՅՈՒԱԾ և ՍԷՐ ԱՌ ՄԱՐԴ:

Դո՛ւ, ուսուցիչ սիրոյ, դո՛ւ, ուսուցիչ ճշմարտութեան, դո՛ւ, ուսուցիչ լուսոյ: Օրհնուած է յիշատակդ՝ Աստուծոյ սիրելիներու դպրութեան մէջ, օրհնուած է հայ ազգի դաստիարակութեան տարեգրութեան մէջ. օրհնուած է աշակերտացդ բերանով ու սրտով. օրհնուած է նոցա ծնողաց երախտագէտ բարբառով: Ա՛խ, միշտ յիշում եմ, երբ մի օր, այցելութեանդ ժամուն ¹⁾,

1) — Պ. Շանշեանց հրաժարուած էր ներսխեան դպրանոցի տեսչութենէն. իսկ ես ուսումնարանի սենեակս թողած՝ առանձին բնակարան վարձած էի և նոր մտած էի ուսուցչութեան ասպարէզն: Մայրս եկած էր գիւղէն երկու կրտսեր եղբարցս հետ, իմ կրթական խնամոց յանձնելու համար: Ազնիւ դաստիարակս լսելով մօրս և եղբարցս գալուստն՝ եկած էր այցելութեան և արդէն մօրս շատ բան պատմած էի և երախտագէտ զգացումներով լցուած էր:

գողցես, մօրս ամօթխած լեզուն բացուեցաւ և ասաց. «վարժապետ, միշտ Աստուծոյ լուսի ու շնորհքի մէջ թաթաղուած մնաս, որ Աստուծոյ շնորհքով զարդարուամ ես աշակերտներդ»:

Քանի, քանի մայրեր այսպէս օրհնած են քեզ, ազնիւ հայ, քանի քանիներ միշտ պիտի օրհնեն, քանի որ կարգան կանանց սեռին ուղղուած Ատենախօսութիւնը, որով պիտի կնքեմ այժմ կենսազրականդ, իմ հաւաքած ծաղիկներուս հետ պսակ հիւսելով և կապելով անմահ ճակատիդ, որ միշտ փայլեցաւ փառօք խաչին, սիրով մարդկութեան, լուսով ճշմարտութեան և յուսով անմահութեան:

«Սրբազան Հայր,

Պարոնայք,

Տիկնայք

«Թոյլ տո՛ւք ինձ այսօր՝ հրաւիրել Ձեր ուշադրութիւնն մի առարկայի վրայ, որ կենդանի կապուած է կանանց լուսաւորութեան այս հոգևոր տաճարի հետ, զոր Դուք այսօր գումարուած էք հիմնարկելու: Թոյլ տո՛ւք ինձ այսօր խօսիլ այն ազդեցութեան վրայ, զոր ունին կանայք մեր կենաց վրայ և որոց ձեռքն է, ո՛չ միայն երեխայից ասպագայն, ինչպէս ասաց Մեծն Նապօլէօն, այլ և բոլոր մարդկութեան:

Կանանց ազդեցութիւնն կրկսի մեր մանկութենէն և կը շարունակուի մեր բովանդակ կենաց մէջ: Որո՞նք կը յանձնէ բնութիւնն մեր կեանքն, եթէ ոչ մայրական սիրոյն: Մարդն, որ Աստուածային Արարչութեան զարդն է, յաշխարհ կուգայ՝ ամենատկար քան համօրէն արարածները: Հազիւ թէ շունչ կառնու նա, կը սկսի լալու ձայն հանել: Կարծես թէ վայր ընկած է նա մի ամենամեծ բարձրութենէ: Նա կը ճնշուի երկրիս օդէն, շնչառութենէն և իւր նոր վիճակէն: Լա-

լով կաւետէ նա իւր գալուստն յաշխարհ, կը զարթուցանէ կարեկցութիւնս՝ բայց նա միայն կարող է սփոփել և հանդարտեցնել, ով որ ծնած է ցաւով և հեծութեամբ: Ո՞վ կարող է քաղցր ժպիտ զարթուցանել երեխային մէջ, եթէ ոչ մայրական ուրախութիւնն, գորովն և բարեսրտութիւնն: Ո՞վ կարող է գուշակել երեխայի հոգւոյ զարմանքն. ով կարող է գգուել և լուսաւորել նորա խիղճն. եթէ ոչ մայրն:

Նայեցէք, թէ ինչպէս մայրն առ ինքն կը քարշէ երեխայն՝ իւր գեղեցկութեամբն, առողջութեամբն և առաւել քան զամենայն իւր սրտովն: Մայրական համբերութիւնը կը գոհացնէ, կը լցուցանէ երեխայի անսահման հետաքրքրութիւնն: Մայրական սէրն կը պահէ, կը պահպանէ մանուկն ամեն վնասակար բաներէ: Մայրական սիրով կը թեթեւնայ մանկան վրայ ունեցած անչափ հոգացողութեան ծանրութիւնն. կամաց կամաց մանկան և մօր իրարու հետ ունեցած խաղալու և խընդալու ցանկութիւնը մի գեղեցիկ կապ կը լինի մանկան և մօր մէջ: Ամեն բանով կը կապուին նոքա իրարու հետ, ինչպէս համաձայնութեամբ, նոյնպէս և ընդդիմութեամբ: Եւ սոյն մայրական ձիրքովն, որ է համբերութիւն և հսկողութիւն, բնութիւնն ինքնին ցոյց կը տայ մեղ յայտնապէս, թէ՛ որո՞ւ հաւատացած է մեր մանկութիւնը և ո՞վ է մեր երջանկութեան պատճառն:

Այո՛, Տեա՛րք և Տիկնայ՛ք. մայրական ազդեցութիւնը կը դրոշմէ իւր կնիքը մեր սրտի զգացմանց վրայ, մեր մտաց վրայ, մեր կենաց վրայ: Մեր հոգւոյ վրայ եղած շա՛ս մայրական ազդեցութիւնը մեր նախասահմանութիւնն է, ինչպէս ասաց Մեծն Նապօլէօն. «երեխայի ապագայն մօր ձեռքն է»: Շատ անգամ կասէր Նապօլէօն, աւելի իւր մօրն է սլարտական, որ իւր կե-

նաց մէջ այնքան մեծութեան հասաւ: Մալրական ազդեցութեան տակ զարգացած բացուած են բանաստեղծական երևելի ոգիներ և հանճարներ—Բայրըն, Լամարթին, Անդրէ Շէնիէ, Հիւգօ, Շիլլէր և այլք: «Իմ մալրս տուաւ ինձ, իւր կենդանի ուրախութեամբ, ճաշակ գրութեան, ճաշակ զգացողութեան, ճաշակ բանաստեղծութեան» ասում է Գերմանացի երևելի բանաստեղծն Գէօթէ:

Այո՛, Տեաւրք և Տիկնայք, միայն մայրն կարող է տալ մեզ բանաստեղծութիւն և հոգի բարեպաշտութեան: Միայն նա կարող է տպաւորել մեր մէջ առաքինութիւն, և ուսուցանել մեզ, որ բարի անունը նախապատիւ համարինք գանձէ և հարստութենէ, Ազգի երջանկութիւնն՝ մեր անձի երջանկութենէն. սիրենք մեր ընկերներն, օգնենք տարաբաղդներուն, բարձրացնենք մեր հոգին առ Աստուած, որ է աղբիւր ամենայն գեղեցկութեան և բարութեան:

Ասացէք ինձ, ո՞վ դարձոյց զսուրբն Օգոստինոս առ ճշմարիտն Աստուած, եթէ ո՛չ իւր մայրն՝ սրբուհին Մոնիկ: Ո՞վ դաստիարակեց զսուրբն Ոսկերեւան, եթէ ո՛չ իւր մայրն: Ո՞վ հաստատեց զկեսարացին Բարսեղ փրկութեան ճանապարհի վրայ, եթէ ո՛չ իւր մայրն: Ո՞վ երեխայութեան ժամանակ եկեղեցի բերաւ զԱստուածաբանն Գրիգոր և Աւետարանը ձեռքը տուաւ՝ շօշափելու, նայելու և սիրելու, եթէ ո՛չ իւր մայրն, որ կարծես թէ կը փափաքէր, կը ցանկար, որ շօշափելով ու նայելով՝ աստուածային հոգին թափանցէ իւր զաւակի ջիղերն, երակներն ու սիրտն: Ո՞վ ծնաւ ու զարգացոյց այն վեհ ու փափուկ Հայրենեաց զաւակներն, այն առիւծի նման հզօր և գառան նման հեղձարդանանց նահատակներն, եթէ ո՛չ մայրերն: Այս փափկասիրտ և փափկասուն մայրերն են, որոց զոհա-

բերութեան հոգին կը նկարագրէ մեզ քաղցրախօս Եղիշէն: Այսպիսի մայրերն են, որոնք կը ներշնչեն ո՛չ թէ այն անձուկ հայրենասիրութիւնն, որ միայն օտարն ատելու մէջ կը սահմանափակի, այլ սէրն անսահման, որ կը ծնանի մեր մէջ այն աստուածային զգացումն, այն եղբայրական համակամութիւնն, որ ազգի բոլոր անդամներուն կը տալ մի սիրտ, մի հոգի, մի միտք, մի կամք:

Միայն այսպիսի մայրերն կարող են ուսուցանել մեզ, որ մեր բնական աշխարհէն բարձրագոյն՝ կալ մի այլ աշխարհ, մեր հայրենիքէն բարձրագոյն՝ կալ մարդկութիւն և մարդկութենէն գերագոյն՝ մեր պաշտելու Առաջին և սուրբ Եակն՝ Աստուած: Ով որ իւր մանկութեան ժամանակ՝ դաստիարակ չէ ունեցած իւր մայրն, կարող է նա, այո՛, սրտի բնական շարժումով բարեպաշտութեան հասնիլ, բայց նորա առ Արարիչն ունեցած յարաբերութեանց մէջ կը պակսի,՝ կարծես թէ, տեսակ մի ընտանեկան կապ, որ հիմն է քաղցր զգացմանց, վասն զի մայրական փափուկ զգացմունքն չէ զարթուցած նորա մէջ սէր առ Աստուած:

Եթէ աշխարհիս մէջ մի ճշմարիտ բան կալ, այն կանանց ազդեցութիւնն է մեր բոլոր կենաց վրայ: Այս ազդեցութիւնն կերևի որդիական սիրոյ և ամուսնական կապի մէջ: Մարդն կը խորհրդակցի իւր կնոջ հետ. կը հնազանդի իւր մօր կամքին, երկար ժամանակ կը կատարէ նորա կամքն, ևս և նորա մահէն զկնի, և իւր մօրէն ստացած համոզումներն այնպէս կարմատանան իւր սրտի մէջ, որ շատ անգամ կիրքերն ևս անկարող կը լինին յաղթել նոյն համոզումներուն:

Այո՛, Տեառք և Տիկնայք. մի երկիր կարող է փոխել իւր օրէնքները, իւր կարգ ու կանոններն, բայց մի բան կալ, որ միշտ անփոփոխ կը մնալ կենաց մէջ,

այն է կանանց հզօր ազդեցութիւնն մարդկանց բարուց վրայ: Կինը, թէ ազատ և թէ փակուած, միշտ կը պահպանէ իւր իշխանութիւնը մարդոյ վրայ: Վասնզի, նա՝ իւր սոյն իշխանութիւնն կըստանայ մեր սրտէն և մեր կիրքերէն: Կանանց սոյն ազդեցութիւնն, իրենց լուսաւորութեան աստիճանին համեմատ, կըլինի շատ կամ սակաւ օգտակար, աւելի կամ նուազ արդիւնաւոր, նայելով թէ՛ ճիշտի յարգանք կըտան նոցա մարդիկ: Կիներն, թէ ամուսին լինին և թէ ստրուկ, միշտ իրենց կընմանեցնեն զմեզ, կամ ազատ, կամ ստրուկ: Կարծես թէ՛ բնութիւնը կապած է ո՛չ միայն մեր լուսաւորութիւնը՝ նոցա լուսաւորութեան հետ, այլ և մեր յարգանքը՝ նոցա յարգանաց հետ, ինչպէս և մենք կըկապենք մեր երջանկութիւնը նոցա առաքինութեան հետ: Այս է յաւիտենական արդար օրէնքն, ուր կինն անարգուած է, այնտեղ մարդն ևս կընկնի անարգութեան վհի մէջ: Իսկ ուր կինն կընթանայ լուսոյ և ճշմարտութեան ճանապարհաւ, այնտեղ մարդն ևս իւր նշանակութիւնն կըստանայ:

Այս խոսքերս ճշմարտելու համար դարձնենք մեր աչքերն դէպի քրիստոնեայ և ոչ քրիստոնեայ ազգերն: Ո՛ւր պահած է մարդն իւր պատիւն: Ո՛ւր ծաղկած և զարգացած են հասարակութիւնք գիտութեամբ և արուեստիւ, եթէ ո՛չ այնտեղ, ուր կինն ամուսին է և ո՛չ թէ գերի կամ ստրուկ. ուր հաստատուած է գերդաստան և ո՛չ կանանոց. ուր կինը՝ մայր է, ուր ամուսնութիւնը՝ սուրբ կապ է և ո՛չ թէ ստրուկներու առուտուր:

Մարդ դ՛ու, որչափ կամիս օտարաց մօտ արդար ձեացիր, և աղքատաց մօտ՝ ողորմած. եթէ չես սեպհականեր քո կնոջդ իրեն վայելուչ յարգանքը, կարող չես հոգեկան սէր պահանջել քո կնոջմէն քեզ՝ և քո որդւոց համար:

Չրկայ այնպիսի ազգ, որ ունենայ ճշմարիտ կրօնք ու սիրէ զայն և չխոստովանի կանանց ազդեցութեան մեծ նշանակութիւնն: Եւ ճշմարիտ կրօնքը կը տարածէ լուսաւորութիւն, կը հաստատէ ամուսնութիւն, կը հաստատէ ընտանեկան կեանք, յորմէ կախեալ է ընկերական, միաբանական ու ազգային կեանքը: Վասն զի գերդաստանի մէջ միայն կը ծնին և կաճին բարոյակոնութիւն, համոզմունք, առաքինութիւնք, միով բանիւ ամենայն մեծաշնութիւնք և արժանաւորութիւնք մարդկային ազգի: Իսկ ընդհակառակն, ուր չրկայ ընտանեկան կեանք, ուր չրկայ ամուսնական սրբութիւն, ուր չրկայ կնոջ սուրբ ազատութիւն, ուր տիրած են բազմակնութիւն և ամուսնական անհաւատարմութիւն, այնտեղ թշուառ և անլուս է ազգի վիճակն, այնտեղ անբարոյականութիւնը ճարակած է մարդոյ բնակարանին մէջ, այնտեղ մեռած է մարդոյ հոգեկան կեանքը, մեռած են քաղցր զգացմունք, մեռած են խիղճն ու բանականութիւնն ու թաղաւորած են միայն մարմնական հեշտախտութիւնք: Միայն ամուսնութիւնն, քրիստոնէական սուրբ ամուսնութիւնն է, որ կը հալածէ մեղքերը և կը լուսաւորէ քրիստոնէի տունը:

Երջանկա՞ք և կամէ՞ք, Տեա՛րք և Տիկնա՛յք, իմանալ թէ ամենէն աւելի քնչ է պական մեր հայրենեացն ու ազգին. — հոգի զոհաբերութեան, հոգի մեծանշնութեան, հոգի ազգասիրութեան: Մենք ունինք վաճառականներ և գրագէտներ, ունինք իշխաններ և աստիճանաւորներ. բայց մարդիկ շատ սակաւ. և աւելի սակաւ՝ հայրենասէրներ: Այս բանիս, եթէ ոչ միակ, գէթ գլխաւոր պատճառն այն է, որ չունինք մայրեր: Ո՛չ. կան մայրեր, բայց ճնշուած են նոքա նիւթական հոգսերով, խեղդուած են նիւթապաշտ կեանքով: Չրկան այն մայրերն, որք կարողանային դաստիարակել իրենց զաւակ-

ներն՝ Քրիստոսի հոգւով, զոհաբերութեան և անձնուիրութեան հոգւով, սիրով առ Աստուած և առ ընկերն: Զըկան այն մայրերն, որք կարողանային իրենց հոգւոր ծննդեամբ բազմացնել Աստուծոյ և հայրենեաց զաւակներ, ինչպէս իրենց մարմնաւոր ծննդեամբ կրթազմացնեն մարդկային ազգը: Մայր և կին լինելու համար՝ բաւական չէ միայն լինիլ տնտես, հրամաններ տալ ծառաներուն և աղախիններուն և հոգալ միայն նիւթական բարօրութեան համար: Պէտք են այս ամենն, բայց միայն սոցա մէջ չէ կայացած նոցա կոչումն: Կանանց գլխաւոր կոչումն է՝ սիրել, աղօթել, մխիթարել: Նոցա կոչումն է՝ կրթել և առաջնորդ լինել իրենց զաւակներուն, և այս շնորհքը յատկապէս կանայք միայն ունին և նոքա կարող են լիովին կատարել:

Իւր մեծ կոչումն արժանապէս կատարելու և իւր ամենազօր ազդեցութիւնն ազգի բարուց վրայ պտղաբեր և շահաւէտ գործելու համար՝ երեք բան հարկաւոր է կնոջ—առաջին՝ լուսատրուածիւն, երկրորդ՝ լուսատրութիւն, և երրորդ՝ դարձեալ լուսատրութիւն: Հարկաւոր է կնոջ միտքը զարգացնել գիտութեանց մէջ և պատրաստել իւր ամուսնոյ խորհրդներուն և զաւակաց ուսման մասնակից լինելու: Լուսաւորութիւնն կապ է ամուսիններու մէջ, իսկ տգիտութիւնն՝ արգելք: Լուսաւորութիւնն մխիթարութիւն է, իսկ տգիտութիւնն՝ հալածիչ մխիթարութեան: Տգիտութիւնն կրճնանի հազար տեսակ պակասութիւններ և հազար տեսակ մոլութիւններ, ու մոլութիւններ կանանց համար:

Ասացէք, ինչո՞ւ համար այս ինչ կինը կրմեռնի ձանձրութենէ ու սրտնեղութենէ.— վասնզի զուրկ է լուսաւորութենէ: Ինչո՞ւ համար այն ինչ կինն պճնամոլ է և ունայնասէր.— վասնզի զուրկ է լուսաւորութենէ: Ինչո՞ւ այն ինչ կինը, ունայն և չնչին բաներ գնելու հա-

մար, չըխնայեր իւր ամուսնոյն ամսական աշխատանքն. — վասնզի զուրկ է լուսաւորութենէ, օտար է մտաւոր և բարոյական աշխարհի, համար, զուրկ է իւր պարտուց ճանաչողութենէն, որպէս մարդ, որպէս անդամ ազգի, որպէս անդամ եկեղեցւոյ: Կանանց կրթութեան անհոգութիւնը մեր հայրերու համար աններելի էր, իսկ մեզ համար՝ անշուշտ դատապարտելի, մեզ համար, որ կըզգանք թէ իգական սեռի լուսաւորութիւնն աւելի նշանաւոր է քան արականին: Վասնզի, օրօրոցէն մինչև ի գերեզման, կանանց ազդեցութեան տակն ենք մենք, վասնզի կըզգանք, որ կանանց լուսաւորութեան համար հոգալով՝ կըհոգանք մեր սեպհական լուսաւորութեան համար: Ով որ փրկարար և արժանաւոր մտքեր կըներշնչէ կանանց, նա մի հարուածով կոչնչացնէ մեր չնչին կիրքերն ու կորստական ցանկութիւններն: Կանայք որքան գերազանց լինին, այնքան արժանաւոր կըլինինք և մենք, և երբ նոքա մեզ կերշնակացնեն, ինքեանք ևս յայնժամ երջանիկ կըլինին:

Տիկնայք, դուք որ պատճառ էք կանանց լուսաւորութեան այս մեծ գործին, դուք, որ այսպէս համեստութեամբ սկստք այսքան նշանաւոր գործը, կըզգածք արդեօք, որ դուք կեւտաք ազգին նոր հոգի և նոր կեանք: այն ազգին, որ անշուշտ անջինջ կըպահպանէ իւր սրտի խորոց մէջ ձեր անուներն ու յիշատակն: Վասնզի, Աստուածածնի Աւետման այս մեծ աւուր մէջ, աւետեցիք հայրենի երկնին՝ Ղարաբաղին և Հայաստանին, թէ այս օրէն բացուած է հայ աղջկանց համար՝ ճանապարհ լուսաւորութեան, որ կըտանի առ Աստուած, առ ազգն և առ ապագայ կեանքն, ցոյլ կըտայ կենաց նպատակն և դէպ ի նոյն նպատակն դիմելու անմուլար ուղին:

Տիկնայք, դուք ևս օրհնեալ լինիք այս օրէն կա-

նանց մէջ: Այս օրէն Տէրն Ձեզ հետ է, լուսոյ և ճշմարտութեան ճանապարհի վրայ, ուր ցանկացաք դուք հրաւիրել այս փոքրիկ աղջիկները և որ պէտք է տանի նրանց առ մարդասէր Փրկիչն, որ իւր քաղցր ձայնով, տասն և ութ դար է, կրկոյն մանուկներն ասելով, «Թոյլ տո՛ւք մանկուոյդ գալ առ իս և մի արգելուք զդոսա, զի այդպիսեացդ է արքայութիւն երկնից»:

Սրբազան Հայր ¹⁾, դուք, որ արթուն և անդադար ջանքով կաշխատիք մեր լուսաւորութեան համար, դուք, որ առաջին անգամ օրհնեցիք այս լուսաւորութեան գործը, ընդունելով զայն Ձեր հովանաւորութեան տակ, դուք նոյնպէս՝ առաջին անգամ բացիք լուսաւորութեան ճանապարհ խղճալի օրբոց համար, զորս այնքան սիրեց մեր վարդապետն, որ զինքն ներկայացուցիչներ ընտրեց երկրիս վրայ, դուք ևս երկու որք աղջիկներ Ձեզ որդեգիր ընտրեցիք յանուն Ձեր վարդապետին, որ ասաց. «որ ոք ընկալցի զմանուկ մի այսպիսի յանուն իմ՝ զիս ընդունի»:

Քոյրեր, Ձեր առաջ բացուած է այսօր նոր ճանապարհ լուսաւորութեան, որ պիտի առաջնորդէ ձեզ՝ ձեր պարտաւորութիւնը ճանաչել և ձեր սիրտն ու միտքըն դարձնել այս օրէն առ Աստուած, առ ազգն և առ ճշմարիտ կեանքն, որոյ լոյսն խաղաղ է և անանց: Դուք պարտիք ձեր աջաց առջև ունենալ այն բարեպաշտ կանանց պատկերներն, որոց համար Փրկիչն ասաց. «Մարթա, Մարթա, դու հոգաս և զբաղում իւրիւր ըզբաղեալ ես, բայց սակաւ ինչ պիտոյ է, Մարիամ մասն բարի ընտրեաց, որ ո՛չ բարձցի ի նմանէս»:

ՄԵԼԻՔԻՍԵՆԴԵՆ ԵՊՈՒՐԱՑԵԱՆՑ

1) — Ժամանակին Առաջնորդն՝ Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս.